

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

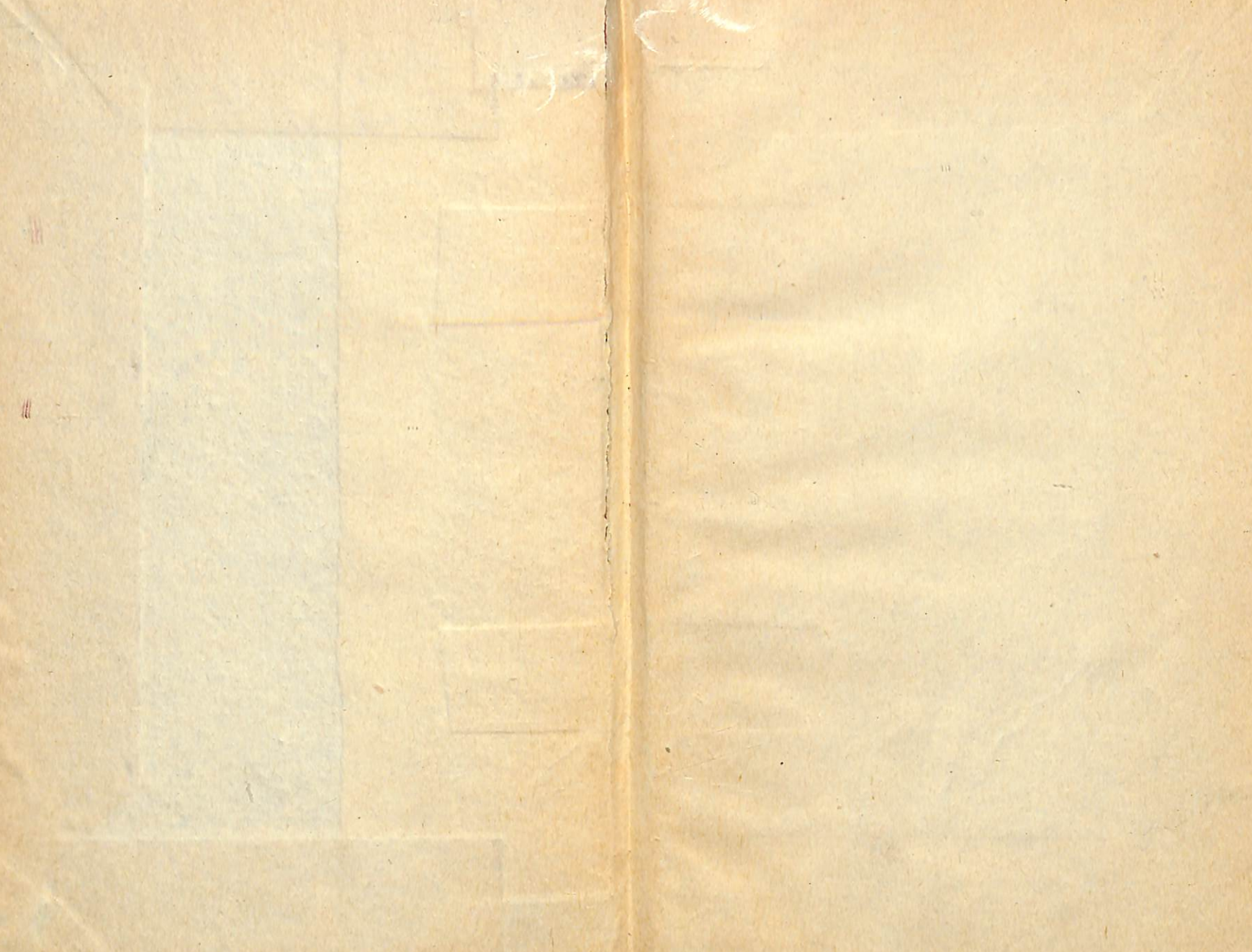
պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

16613

323.1

27, -28, 34, 37

4-23

✓

26 SEP 2006

Կ. ԿՐՈՒՑԿԻ

BIOS YAM B S

222

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ

Ա.ԶԳԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

ԹԱՐԳՄ. ՌՈՒՍԵՐԷՆԻՑ

ԳԱՐ. ՊԱՊՈՎԵԱՆ

ԹԻՖԼԻՍ

Էլեկտրաշարժ սպարան «ՀԵՐՄԷՍ» ընկերության
1905

(117)

76613

20 MAY 2013

Дозволено Цензурою 23 Июля 1905 г. г. Тифлисъ.

12753.57

Հազիւ թէ գտնւի մի բառ, որ այնքան մեծ տեղ ունենայ գրաւած վերջին տարիներէի գերմանական քաղաքական բառարանում, որքան «ազգայնական» national բառը. հազիւ թէ գտնւի մի ուրիշ բառ, որ այնպէս մեծ ազդեցութիւն ունեցած լինի և ունենայ, որքան այդ բառը: Նացիոնալ-լիբերալները շատ լաւ են հասկանում, թէ ինչու իրանք այդքան ամուր են կպած այդ անւան: Եթէ Ամերիկայի հարաւային նահանգների ճորտատէրերը իրենց անւանում էին, «գեմոկրատներ», — հապա ի՞նչու ազնւականութեան այդ նեցուկները իրանց չ'անւանեն նացիոնալ-լիբերալներ: Այս բառի առաջին մասը — national հնչում է աւելի զրաւիչ, քան երկրորդը — liberal: Եւ դա միայն Գերմանիայում չէ այդպէս: Մեր հարեանները ոչ մի շանք չեն խնայում, որպէսզի կարողանան ազգային աշխարհայեցողութեամբ հաւասարել մեզ, թէև ազգային մեծափառութեան խելացնորութիւնը ոչ մի տեղ այդ աստիճան չէր կարող զարգանալ, որքան գերմանական որոշ շրջաններում: Միևնոյն ժամանակ — որ ամենից աւելի կոմիկական է — հէնց նրանք, որոնք պնդում են, թէ գերմանական ազգը միանգամայն գերազանցում է միւս

բոլոր ազգութիւններին — հէնց նորա էլ գոռում են, որ այդ ազգը քաղաքականապէս այնքան անօգնական, այնքան տհաս է, որ այդ բանում նրան հաւասար ազգ հաղիւ թէ կարելի լինի գտնել, որ նա անխուսափելի կերպով կ'ոչնչանաւ եթէ նրա մէջ մնայ պարլամենտական կառավարութեան թէ կուզ սուերը:

Որ «ազգային» «ազգայնութիւն» բառերը տակ յաճախ թաղնուում է սովորական խարդախութիւնը, որ ազգային ոգուն յաճախ վերադրում են շատ և շատ այնպիսի երևոյթներ, որոնք իսկապէս ծնունդ են միանգամայն ուրիշ գործոնների — դա անկասկած է: Բայց և այնպէս մեր բոլոր ասածները չեն կարող նսեմացնել այն փաստը, որ ազգայնական դադափարը ահագին ազդեցութիւն ունի ժամանակակից քաղաքակիրթ ժողովուրդների վերայ, մի ազդեցութիւն, որը չի կարելի բացատրել միայն արւեստական մասինացիայով: Զի կարելի հերքել և այն, որ մի քանիս կուսակցութիւններ, դրդւած կուսակցական միտումներից, շահագործում են ազգայնական գաղափարը և այդ պատճառով աշխատում են որքան կարելի է բարձրացնել նրան շանակութիւնը: Բայց եթէ մենք ազգայնական գաղափարի արմատը փնտռելու լինենք կուսակցական գործունէութեան այդպիսի ձևի մէջ, մենք նոյն սխալը արած կ'լինենք, ինչ սխալ գործում են և նրանք, որոնք պնդում են, իբր թէ սօցիալիստական շար-

ժուամբ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ. ինչ որ «ազիտատորները» գործունէութեան արդիւնք, որոնք ուզում են կորզել բանւորի թշառ կոպէկները:

Ազգայնական գաղափարը չի կարելի համարել զրչակների և սօլիտիկների ստեղծած մի բան: Այդ դէպքում արդեօք նա չի՞ արմատացած հէնց մարդկային բնութեան մէջ: Թերևս այս կամ այն ազգին պատկանելը նոյնքան ուրոշ բան լինի որքան և այս կամ այն բասային պատկանելը: Մեր բուրժուա-իդեօլօգների մեծամասնութիւնը այս հարցերին պատասխանում է դրականապէս: Բայց, իսկապէս, ի՞նչ կարող է աւելի ծիծաղելի լինել, քան Բերլինի մի պրօֆեսօր, իր ծագումով կէս սլաւօն, կէս ֆրանսիական հուգենոտ, գուցէ և սեմիտական արեան մի փոքր խառնուրդով — որովհետև մեզնից ո՞վ կարող է հիմայ երաշխաւորել, որ նրա երակների մէջ չի հոսում այդ արեան և ոչ մի կաթիլը — կրկնում ենք, ի՞նչ կարող է աւելի ծիծաղելի լինել, քան այն, երբ այդ պրօֆեսօրը ճառում է «մեր նախնիքների» մասին, որոնք իբր թէ խերուսիկների առաջնորդ Արմինի հրամանատարութեամբ պատերազմ յայտարարեցին «վրական ժառանգական թշնամիներին» — մի պատերազմ որ մինչև օրս էլ շարունակուում է: Որ ազգայնութիւնը երբէք չի հիմնուում բացառապէս ծագման վերայ, դրա ամենալաւ ապացոյց կարող է լինել այն, որ միևնոյն ազգութեան մէջ մտնում են ոչ միայն տարբեր ցեղերին այլ և տար-

բեր բասաներին պատկանող անհատներ: Հունգարական ազգը բաղկացած է «արեացիներից», «սեմիտներից» և մծնգոյներից: Հրէական ազգն անգամ, որ ըստ երևոյթին միանգամայն խիստ բաժանւած է միւս բոլոր ազգերից, ներկայացնում է բազմազան տիպեր. մինչև անգամ նեղրական արիւն կայ նրանց մէջ: Իսկապէս ուժը չի զարմացրել շատ հրէաների գուտ նեղրական շեփելւրան: Պէտք է նկատել, որ «սեմիտները» մի որոշ ազգ կամ բաւայ չեն ներկայացնում. դա լեզւաբանաչան մի տերմին է, որը տրւում է այն բոլոր ժողովուրդներին, որոնց լիզունները պատկանում են լիզունների այն ընտանիքին, որ էյիպոսներ անւանել է սեմիտական—այսինքն ունեն որոշ առանձնայատկութիւններ: Բայց այդ լեզուները իւրացրին այնպիսի ժողովուրդներ, որոնք ծագումով միանգամայն տարբերում էին իրարից և չէք գտնի մի մարդ, որ կարողանար որոշակի ստել, թէ այդ ժողովուրդներից որոնք և որքան են պատկանում այսպէս կոչւած սեմիտական ցեղին: Իսկ ինչ վերաբերում է սեմիտական բասային— դա մեզ համար կատարեալ անորոշութեան խաւարով ծածկւած մի գաղտնիք է:

Քանի որ մարդկային հասարակութիւնները միացնող կապը հանդիսանում էր միայն արիւնակցութիւնը, «ազգը» այժմեան նշանակութեամբ գոյութիւն չ'ունէր: Ազգերի փոխարէն մենք գրանւում ենք ցեղեր, որոնք իրենց կողմից ստորա-

բաժանւում են տոհմերի: Անհատի այս կամ այն ցեղին և տոհմին պատկանելը որոշւում էր նրա ծագումով, ազգակցութեամբ և ոչ թէ բնակութեան վայրով: Բայց երբ երկրագործութիւնը որևէ ցեղի համար դառնում է արդիւնաբերութեան տիրապետող ձև և դրա շնորհիւ նոյն ցեղն էլ դառնում է նստակեաց, բնականաբար անհատի որոշ ցեղին պատկանելը սկսում է որոշել և նրա բնակութեան վայրը: Այդպիսով առաջացած մանր համայնքները, մարկերը հիմնւում էին որքան ծագման, նոյնքան և այն հողի նոյնութեամբ, որը մշակում էին: Այդ համայնքները, ինչպէս և զանազան հովական ցեղերը և տոհմերը գոյութիւն ունէին արտաքին աշխարհից միանգամայն անկախ և ինքնուրոյն: Ինքը համայնքը արդիւնաբերում էր այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր նրա իւրաքանչիւր անդամին, բացի շոայութեան իրերից, որոնք ստացւում էին դրսից: Դրա շնորհիւ համայնքը միանգամայն առանձնանում է (Markgenossenschaft): Միայն երբեմն, արտակարգ վտանգի դէպքում այդ մանր համայնքները միանում են ընդհանուր, միացեալ գործունէութեան համար. վտանգի անցնելով այդ կապը և միութիւնը նորից քակւում էր: Ոչ թէ որևէ ազգային միութեան, այլ մինչև անգամ ազգային լեզուի մասին խօսք անգամ չէր կարող լինել: Տընտեսական մեկուսութիւնը նպաստում էր առան-

ձին ցեղական բարբառների և մինչև անգամ լեզուների պահպանման և կազմելուն:

Գերմանական պոլիտիկները և գիտնականները շատ են սիրում գանգատել գերմանացոց «անհատականութեան» վերայ, որը անհատական շահերը գերադասում է ազգային շահերին և որը սլատճառ եղաւ, Գերմանիայի Արմինի ժամանակներից մինչև օրս նկատուող, բաժանման և մանրացման: Ազգի այդպիսի մանրացումը չի կարելի համարել գերմանացիների բասայական առանձնայատկութիւն. միևնոյն եբևոյթը նկատուում է այն բոլոր ազգերի մէջ, որոնց անտեսական զարգացումը չի անցել որոշ սահմաններից այն կողմը: Այդ երևոյթը բացարձակապէս ոչ մի կապ չ'ունի նաև անհատականութեան հետ, որովհետև վերջինս այնքան աւելի խիստ և խոշոր չափով է երևան գալիս, որքան աւելի սերտ է կապւած մարկը, տոհմը:

Քանի որ մանր համայնքները իրանք իրանց բաւարարութիւն էին տալի, քանի որ գոյութիւն չ'ունէին նիւթական շահեր, որոնք ստիպէին այդ մանր համայնքներին միանալ իրար հետ — մինչև այդ խօսք անգամ չէր կարող լինել ազգութեան մասին:

Այդ մերձեցումն առաջացնող գործոններից ամենակարևորները երեքն են, որոնք ազգում էին կամ առանձին կամ թէ չէ միասին: Գոքա բոլորն էլ արդիւնաբերութեան միջոցների զարգաց-

ման հետևանք են: Առաջին տեղը բռնում է արտաքին թշնամիների գերակշիռ ոյժ՝, երկրորդ բնութեան գերազանց ոյժը, որի դէմ բաժան բաժան համայնքները անկարող էին յաջողութեամբ կռիւ մղել, վերջապէս երրորդ, և մեր կարծիքով ամենագլխաւոր գործոնն էր ապրանքային արդիւնաբերութիւնը և առևտուրը:

Քանի որ մի ցեղ, պարապելով որսորդութեամբ, ձկնորսութեամբ և անասնապահութեամբ, վարում էր հովւական կեանք, թշնամիներից պաշտպանելու գործում նա այնքան էր մեծ կարիք չէր պզում միանալու միւս ցեղերի հետ: Այդպիսի ցեղը հազիւ թէ ունենար մի աչքի ընկնող հարստութիւն, որը գրաւէր հարևանների ուշադրութիւնը: Միակ բանը որ կարող էր առիթ տալ հարևան ցեղերի ընդհարման հանդիսանում էին կամ սրսատեղերի և արօտատեղիների առթիւ ծագած վէճերը կամ վրէժխնդրութիւնը: Բացի անմիջապէս մասնակցողներից հազիւ թէ գտնւէր և մի սերիջ ցեղ, որ շահագործւած լինէր այդ ընդհարումներում: Կուող կողմերը իրենց գինւորական ոյժով, իրենց ճարպիկութեամբ համարեա հաւասար էին իրար, նոյն իսկ թւով երբէք ոչ մէկը չէր կարող առանձնապէս գերազանցել միւսին: Հակառակ դէպքում, երբ որևէ ցեղ ընդհարում էր իսկապէս գերազանց ոյժի հէտ, առհասարակ նրան մնում էր միայն մի ելք-ընտրել ուրիշ բնակավայր և տեղափոխւել, քանի որ նա

ուչն չով չէր կապւած որոշ տեղի հետ: Դրութիւնը միանգամայն փոխւեց, երբ երկրագործութիւնը, զարգանալով դարձաւ արդիւնաբերութեան տիրապետող ձև: Երկրագործ համայնքները իջնում են սարերից, դուրս են գալիս անտառներից և բնակութիւն հաստատում գետերի ափերին: Բարելաւում է նրանց նիւթական դրութիւնը, բազմապատկուում է բնակչութիւնը և մեծանում միևնոյն հողի վերայ ապրող համայնքների թիւը: Բայց մէկայլ ունէր և հակառակ կողմ: Այդ համայնքների հետզհետէ աճող հարստութիւնը առաջ է բերում վայրենի, թափառական հարևանների թալանիչ արշաւանքներ, որոնցից նստակեաց երկրագործը չէր կարող փախչել: Հարթութիւնները, ժայռոտ և անտառոտ տեղերի հետ համեմատած, պաշտանութեան աւելի քիչ յարմարութիւններ էին ներկայացնում: Վայրենի նոմադները միշտ պարապում էին զինավարժութեամբ, ունէին ձիաների իլիիններ, հմուտ էին ծովազնացութեան (որտեղ դա հարկաւոր էր և հնարաւոր) և այլն և այլն: Այդ ամենը պայմանաւորում էր նրանց մէջ տիրող արդիւնաբերութեան ձևով—երկրագործութեամբ պարապում էին կանայք: Իսկ նստակեաց երկրագործների համար զինավարժութեամբ զբաղելը նշանակում էր զաղարեցնել արդիւնաբերութիւնը. նոմադները զինավարժութեան կարող էին նւիրել աւելի շատ ժամանակ քան երկրագործները և բնական է, որ նրանց

զինւորական ոյժը գերազանցէր երկրագործների զինւորական ոյժին: Այդ պատճառով մենք տեսնում ենք, որ մանր երկրագործ ժողովուրդները միշտ ենթակայ են նոմադների թալանիչ յարձակումներին: Այն բոլորը, ինչ կրեցին գերմանացիները հոնների, աւարների, հունգարացւոց և նորմանների կողմից—այդ բոլորը, նոյնպիսի պայմաններում կրեցին նա և չինացիք, հնդիկները, եգիպտացիք և Միջագետքի բոլոր ժողովուրդները հարիւրաւոր և հազարաւոր տարիներ առաջ: Նմանօրինակ յարձակումները ստիպում են երկրագործ համայնքներին միանալ իրար հետ ընդհանուր թշնամուն դիմադրելու նպատակով և իրանց զինւորական ոյժերը դնել մի ընդհանուր առաջնորդի իրաւասութեան տակ: Այդ յարձակումների յաճախակի կրկնութեան դէպքում միութիւնը դառնում էր մշտական և նրանց առաջնորդը պահպանում էր իր իշխանութիւնը նաև խաղաղ ժամանակ: Այդպիսով զանազան համայնքների միութիւնը և կապը դառնում է մշտական, փոխադարձ յարաբերութիւնները,—կենդանի, որի չնորհիւ աւելի ևս մօտենում են իրար նրանց բարբառները և աճում համերաշխութեան ոգին. առանձին բարբառները տեղի են տալի ազգային լեզւին, իսկ համայնական պարտիկուլիարիզմը—կենդրոնական իշխանութեան: Այստեղ արդէն մենք տեսնում ենք այսպէս կոչւած ազգայնութեան սաղմը:

Որոշ ցեղերի մօտ, դուցէ աւելի զօրեղ ազգեցութիւն ունէր վերը յիշած գործոններից երկրորդը—բնութեան դէմ մղած կռիւր: Երբ երկրագործ ցեղերը իջնելով սարերից և անտառներից բնակութիւն հաստատեցին գետերի ափերին, նրանք միանգամայն կապեցին գետի, ջրի հետ: Քետը դորձաւ նրանց մէջ մի տեսակ ասուած, որ ըստ իր հայեցողութեան կարող էր ուղարկել նրանց և՛ ամեն տեսակ բարիքնէր և՛ կատարեալ կորուստ: Այսօր հեղեղն է ոչնչացնում երկրագործի բոլոր յոյսերը, մի քանի ամսից յետոյ երաշտն էր այրում նրա ցանքսը: Անօգնական մնացած, նա դիմում է աղօթքներին, բայց փորձը, վերջ ի վերջոյ, ծանօթացնում է նրան աւելի խելացի միջոցների հետ: Նկատեցին որոշ յաջորդականութիւն երաշտի և ջրերի վարարման ժամանակների մէջ, նոքա գտան նոյնպէս այդ երևոյթների և աստղերի դասաւորութեան մէջ եղած կապը: Աստիճանաբար մարդիկ սովորեցին կանոնաւորել գետերի ջրի մակերևոյթը նոյնպէս ջրաբաշխական շինութիւններով: Այդ բանը պահանջում էր գետափեայ բնակիչների նախադրւած, միացեալ աշխատանք: Այդպիսով, գետի դէմ մղած կռիւր, ինչպէս և արտաքին թշնամիների դէմ մղած պատերազմները, ստիպում է առանձին համայնքներին միանալ, իրենց բանւոր ոյժերը դնել մի ընդհանուր կառավարութեան տակ և հպատակել կենդրոնական իշխանութեան: Այդ

ուղղութեամբ էին զարգանում և ազգային ընդհանրութեան սաղմերը:

Եւրօպայում, արևելքի հակառակ, քաղաքակրթութիւնը գետերի ափերին չի զարգանում. երաշտները և հեղեղները այստեղ այնքան էլ անուելի չէին ինչպէս արևելքում, մանաւանդ նախնական շրջաններում, երբ լեռները ծածկւած էին անտառներով, որոնք և կանոնաւորում էին գետերի ջրերը: Այդ պատճառով գետի դէմ մղած կռւի միացնող ազգեցութիւնը առանձնապէս աչքի է ընկնում արևելքում. ըստ երևոյթին դա էր և հին քաղաքակիրթ պետութիւնների ծագման նիւթական գլխաւոր պատճառներից մէկը: Դրա մասին մինչև օրս պահպանւել են յիշողութիւններ աւանդութիւնների մէջ:

Եգիպտական թագաւորութեան հիմնադիրը համարւում է Մենեսը: Ըստ Հերոդոտի, որին պատմել են եգիպտական քուրմերը, Մենեսը կառուցել է Նեղոսի վերայ, Միմֆիսից հարիւր ասպարէզ հեռու մի ամբարտակ. և այդպիսով, փոխելով գետի հոսանքը, ուղղել է նրան երկու շարք լեռների միջով, դէպի նոր գետաբերան: Ամբարտակով պաշտպանւած հողի ցամաքելուց յետոյ, նա այդտեղ հիմնել է մի քաղաք, որը այժմ (այսինքըն Հերոդոտի ժամանակ) կոչւում էր Մեմֆիս: Քուրմերը պատմել են նոյնպէս, որ Մենեսը քաղաքի հիւսիսային և հարաւային կողմերում փորել տւեց արհեստական լճեր և լցրեց գետի ջրով:

Դա մի անագին ամբար էր, որ լցուում էր ջրերի արատութեան ժամանակ և որի ջրով երաշտի ժամանակ որոգում էին արտերը: Այսպէս կոչւած Մերիդեան լիճը նոյնպէս այդպիսի մի ամբար էր: Նմանօրինակ երևոյթ նկատուում է նաև Չինաստանում. Մենցիին, որը ապրել է Կոնֆուցիոց յետոյ հազորդում է հետևեալը: «Իանի (an) ժամանակ, երբ պետութիւնը դեռ ևս կազմակերպւած չէր, գետերը դուրս եկան իրանց ափերից: Երկիրը ծածկւեց առատ բոյսերով և ծաղիկներով, ամեն տեղ թռչունների և վայրի գազանների առատութիւն էր: Միայն 7 պտուղ չէր բնութում: Թռչունները և վայրենի գազանները յաղթահարում էին մարդուն: Միմեանց ամեն ուղղութեամբ իրար կտրող նեղ ուղիները, որոնց հարթել էին վայրենի թռչունները և գազանները, ծածկել էին Միջին թագաւորութիւր: Իուն (u) (թագաւորութեան հիմնադիրը) բաժանեց Նօի (No) 9 ճիւղերը, մաքրեց Յի և Տա գետերի բերանները և ուղղեց նրանց դէպի ծովը: Նա շինեց Իւ և Նան (Nan) գետերի համար ակունքներ, կանոնաւորեց Գվայ և Սցի (Sz) գետերի հոսանքը և ուղղեց նրանց դէպի Կիանգ: Երբ նա այս բոլորը արեց Միջին թագաւորութեան բնակիչների գոյութեան միջոցները ապահովեցին»: Յայտնի է նոյնպէս Տիգրիսի, Եփրատի ինչպէս և Գանգի հովիտներում գոյութիւն ունեցող բոլոր պետութիւնների վերաբերմամբ, որ նրանց ծագման նիւթական հիմունքը

եղել են ջրերը կանոնաւորող ջրաբաշխական շինութիւնները, որոնց վերայ և դարձրած էր թագաւորների գլխաւոր ուշադրութիւնը և խնամքը: Մինչև վերջին ժամանակները անգղիացիները չէին ուզում ճանաչել իրենց այդ պարտականութիւնը, որով բացատրուում են յաճախակի սովերը ու համաճարակ հիւանդութիւնները: Անգղիացոց տիրապետութիւնը հիմնւած էր ոչ թէ նրանց անտեսական գերիշխանութեան, այլ զինւորական ոյժի վերայ: Գետի և արտաքին թշնամիների դէմ մըղած միացեալ կոււի ազդեցութիւնը աւելի ևս դօրեղ էր լինում, երբ այդ երկուան էլ տեղի էին ունենում միաժամանակ: Բայց և այնպէս միայն այդ երկու գործոնները անկարող էին ստեղծել ազգային կեանք (ժամանակակից մտքով), որովհետև նորա չէին կարող վերացնել գիւղական համայնքների կամ մարկերի անտեսական մէկուսութիւնը:

Որքան աւելի յաճախ էին կրկնուում արտաքին պատերազմները, որքան աւելի դժւար էին լինում ջրերի կանոնաւորման համար ձեռնարկած աշխատանքները, այնքան աւելի մեծ ոյժ և նշանակութիւն էր ձեռք բերում կենդրոնական իշխանութիւնը ¹⁾ ի հաշիւ առանձին համայնքների:

¹⁾ Մեր կարծիքով այդ իշխանութիւնը անցնում էր ոչ թէ առանձին անհատների ձեռքը, այլ ստանձնում էին այն համայնքները, որոնք գտնուում էին աւելի լաւ պայմաններում, ինչպէս օրինակ Մեմփիսը—որ գտնուում էր Նեղոսի ամբարտակի և ջրաբերի մօտ, կամ թէ չէ ուրիշ համայնքների նա համեմատած ունէին որոշ առաւելութիւններ: Այդպիսի համայնքներից վերջերս ծագում է մայրաքաղաքը:

Միանգամ ընդ միշտ որոշուում է աշխատանքի և բնական տուրքերի քանակը, որ ծառայում էր իբրև բանւորների վարձ, այնպէս որ համայնքները պարտագիր էին վճարել այդ հարկերը մինչև անգամ կարիք չ'եղած դէպքում: Ջրաբաշխական շինութիւնների շնորհիւ հողը աւելի ևս պարարտանում է, որ իր կողմից նպաստում է բնակչութեան և համայնքների թւի աճման: Այդպիսով կամաց կամաց երևաց, որ միացեալ համայնքների տուրքերից գոյանում է բանւորական ոյժի և ապրուստի միջոցների աւելնորդ, որ կենդրոնական իշխանութիւնը գործադրում էր իր բարեհայեցողութեան համաձայն և ծառայեցնում իր շահերին: Բնականաբար կենդրոնական իշխանութիւնը ազատ մնաց որևէ աշխատանքից և կազմեց արիստոկրատեա, որը կենդրոնական իշխանութան ֆունկցիաների համաձայն, բաղկացած էր զինւորականներից, ճարտարագետներից և աստղագետներից: Մինչև օրս գոյութիւն ունեցող բուրգերը, ցոյց են տալիս, թէ որքան մեծ քանակութեամբ աւելորդ բանւորական ոյժ և ապրուստի միջոցներ էին անցնում կենդրոնական իշխանութեան ձեռքը: Մնկասկած այդ զարգացումը չէր կարող կատարւել խաղաղ կերպով: Եթէ կենդրոնական իշխանութիւնը աշխատում էր որքան կարելի է մեծացնել առանձին համայնքներից ստացւող տուրքերը, համայնքներն էլ իրենց կողմից, ընդհակառակը, ձգտում էին եթէ ոչ պակասեցնել,

զոնէ պահպանել գոյութիւն ունեցող չափը: Իսկ կենդրոնական իշխանութեան վերջնական տապալման մասին ոչ ոք չէր էլ մտածում, այդ բանը սպառնում էր խոշոր չափով վտանգել այն ժամանակւայ ամբողջ տնտեսական կեանքը: Այս հիմնական փաստը բացատրում է արևելքի բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդների ամբողջ պատմութեան բնոյթը: Առանձին կոմմունիստական երկրագործ համայնքները ապրում էին միանգամայն ինքնուրոյն, ամեն մէկը իր համար, ամբողջ դարեր նրանց արգիւնաբերութեան միջոցները մնում են անփոփոխ, անփոփոխ են մնում հետևապէս և նրանց սօցիալական կազմակերպութիւնները: Քանի որ տուրքերի քանակը մնում էր միևնոյնը և կանոնաւոր խնամք էր տարւում անհրաժեշտ շինութիւնների վերայ, գիւղացիները ապրում էին մըշտական միակերպութեան մէջ, վճառելով սահմանած տուրքերը և տասանորդը: Թագաւորը, կայսրը կամ սուլթանը կարող էր լինել և՛ բարի և արևնարբու, և՛ ժլատ և շռայլ, և՛ անբարոյական և ժուժկալ, նա կարող էր վարւել իր շրջապատողների հետ ինչպէս կամենար-երկրագործի համար դա միևնոյն էր: Բայց եթէ բարձի թող էին անւում անհրաժեշտ շինութիւնները կամ աւելացնում էին տուրքերը, նոքա իսկոյն գլուխ էին բարձրացնում և հէնց առաջին թեկնածուի երևան գալուն պէս միանում էին նրա հետ և զահ բարձրացնում: Այդպիսի գոյն են կրում արևելքի բո-

12753.57

լոր յեղափոխութիւնները: Այստեղ հարցը ոչ թէ կառավարութեան ձևի մէջն է—այլ միայն կառավարչի անձնաւորութեան և աուրքերի քանակի: Տիրող կառավարչական ձևի անհրաժեշտութիւնը ոչ մի կասկածի չէր ենթարկուում: Արդիւնաբերութեան գոյութեան համար կենդրոնական իշխանութիւնը անպայման անհրաժեշտ էր:

Ի միջի այլոց նկատենք, որ նախնական արիստոկրատիաները, որոնց ձեռքին գտնուում էր կենդրոնական իշխանութիւնը—միայն յաճախ ունենալով լոկ անւանական գլուխ—զինւորական և մոգական կաստաները—տնտեսական անհրաժեշտութեան ծնունդ էին: Մեր տափակ «քաղաքակրթութեան պատմագիրները» առհասարակ պատմում են, որ մարդկային սկզբնական հաւասարութիւնը խախտել է նրանով, որ հասարակութեան զօրեղ անդամները մի գեղեցիկ օր հաւաքւել են և ասել թոյլերին—հպատակեցէք մեզ, ապա թէ ոչ ձեզ բոլորին էլ կ'ոչնչացնենք: Անկասկած արևելեան բռնապետութիւններում տիրող արիստոկրատիաները եղել են օտարագրիներ, նւաճողներ: Բայց մի օտար ցեղ կարող էր նւաճել միայն այն, ինչ գոյութիւն ունէր: Նա կարող էր իր ձեռքը ձգել կենդրոնական իշխանութիւնը միայն այն դէպքում, երբ այդ իշխանութիւնը գոյութիւն ունէր: Ժողովուրդը հպատակուում էր կենդրոնական իշխանութեան, չնայելով որ նա անցել էր օտարի ձեռքը, որովհետև դրանով իրերի դրութիւնը չէր

փոխուում: Տիրողները և տիրւածները շուտով ձուլուում էին և կազմում մի ազգ, որովհետև երկուսն էլ միևնոյն տնտեսական օրգանիզմի մասերն էին: Բայց երբ տիրողները բաւականանում էին երկիրը շահագործելով, առանց կենդրոնական իշխանութեան պարտականութիւնները վերցնելու իրանց վերայ, այդ դէպքում նոքա միշտ մնում էին խորթ և օտար տիրւածների համար, որոնք և միշտ, հնարաւոր եղած դէպքում գլուխ էին բարձրացնում, մինչև որ կամ ազատուում էին լիապէս, կամ վերջնականապէս ընկնում: Եզիպտացիք շատ անգամ են կրել օտարի լուծը: Իսկ գիկսերին, ընդհակառակը, նոյն Եզիպտացիք ցոյց տւին ամենախիստ ընդիմադրութիւն: Մեր պատմագիրների կարծիքով գիկսերը ստանձնեցին Եզիպտոսի կառավարութեան դէկը ձիշտ այն ճանապարհով, ինչ ճանապարհով և ծագեց ու զարգացաւ արիստոկրատիան: Բեդուինների այդ խուժանները, ներս խուժեցին Եզիպտոս և սկսեցին վարւել ինչպէս նւաճւած երկրի հետ: Նոքա շահագործում էին այդ երկիրը, իսկ կառավարելը նրանց ոյժերից բարձր էր: Դրանով է բացատրւում այն զօրեղ ընդիմադրութիւնը, որը ցոյց տւին Եզիպտացիք, մինչև որ յաջողեց վերջնականապէս դուրս քշել նրանց իրենց երկրից: Նոյն երևոյթն է նկատուում և նորմանների վերաբերմամբ: Ամբողջ դարեր նոքա շարունակ կողոպտում և թալանում էին արևմտեան քրիստոնեայ

երկրները, բայց և այնպէս նրանց ոչ մի տեղ չը-
 յաջողեց հաստատ հիմքերի վրայ դնել իրենց
 իշխանութիւնը: Որպէսզի նորմանները կարողա-
 նային այդ երկրները (հիւսիս-արեւմտեան Փրանս-
 սիայի և Անգլիայի) իսկական տէր դառնալ, այն
 աստիճանի պէտք է քաղաքակրթւէին, որ կարողա-
 նային կատարել Ֆեոդալի բոլոր պարտականու-
 թիւնները: Բայց նախ քան քաղաքակրթւելը նո-
 քա ձուլեցին տեղացիները հետ: Ի հարկէ չի կա-
 րելի բացասել, որ կենդրոնական իշխանութեան
 միահեծանութիւնը և անկախութիւնը աւելի արագ
 զարգացաւ այն երկրներում, որտեղ այդ իշխա-
 նութիւնը ստանձնեցին օտար տիրող շեղերը, քան
 այն երկրներում, որտեղ նա մնաց միացեալ հա-
 մայնքների ձեռքում: Բայց այդ իշխանութիւնը բոկ
 նւաճման ահտով չէր ստեղծուում: Արևելեան քա-
 ղաքակիրթ պետութիւնների արիստոկրատիանե-
 րը մոռանալով իրենց օտարազգի լինելը, հանդի-
 սանում էին ազգային կեանքի միակ ներկայա-
 ցուցիչներ, ի հարկէ այն չափով, ինչ չափով այդ
 կեանքը գոյութիւն ունէր: Նոքա, մանր համայնք-
 ների անգամների հետ համեմատած աւելի բարձր
 էին կանգնած և դրա շնորհիւ սկսում են իրենց
 համարել ազգի ներկայացուցիչներ և տէրեր: Նո-
 քա մշակեցին ազգային լեզու, ստեղծեցին ազ-
 գային գրականութիւն, ազգային փիլոսոփայու-
 թիւն և գեղարւեստ:

Բայց ազգային կեանքի այդ սաղմերը սահ-

մանափակուում էին ժողովուրդի որոշ մասով: Նո-
 քա տարածուում էին միայն արիստոկրատիայի,
 կենդրոնական իշխանութեան բնակավայրի և քաղա-
 քային ազատ բնակչութեան մէջ: Գիւղացու հա-
 մար, առաջւայ նման իր մարկից և համայնքից
 դուրս ոչինչ գոյութիւն չ'ունէր: Այժմեան հասկա-
 ցողութեամբ ազգային կեանք ստեղծելու համար,
 անհրաժեշտ էր ոչնչացնել համայնքը, թուլացնել
 այն բոլոր տնտեսական կազմակերպութիւնները,
 որոնք բաժանում էին անհատին—ազգից, այն-
 պէս որ ազգը դառնար ժողովուրդի ամբողջ տըն-
 տեսական կեանքը կանոնաւորող մի կազմակեր-
 պութիւն: Սկզբնական համայնքները սկսում են
 վլւել, երբ ապրանքային արդիւնաբերութիւնը և
 փոխանակութիւնը համնում են որոշ աստիճանի
 զարգացման: Այդ դէպքում էլ ժամանակակից ազ-
 գայնութեան ծագման համար տնհրաժեշտ էին
 դարձեալ որոշ պայմաններ: Առևտուրը այն աս-
 տիճան պէտք է զարգանար, որ նրանով զբաղէր
 մի ամբողջ դասակարգ-վաճառականական դասա-
 կարգը: Այդ բանը Արևելքում տեղի ունեցաւ ա-
 վելի վաղ քան Նւրոպայում: Ապրանքային արդիւ-
 նաբերութիւնը և փոխանակութիւնը տեղի էր ու-
 նենում գլխաւորապէս այն տեղերում, որտեղ առաջ
 գանւում էր կենդրոնական իշխանութիւնը, որտեղ
 հաւաքւում էր բանւորական ոյժի և ապրուստի
 միջոցների աւելնորդը, որոնք և նպաստում էին
 շոպյութեան զարգացման: Այդ տեղերը դառ-

նում են ինչպէս տեղական, նոյնպէս և օտարերկրեայ ապրանքների համար շուկաներ: Թէև կենդրոնական իշխանութեան բնակավայրի օրըստօրէ աճող հարստութիւնը գրգռում էր հարեան վայրենի ցեղերի ճաշակը, բայց այդ իշխանութեան ճարտարապետները, որոնց տրամադրութեան տակ գտնուում էին բաւական թւով պարտադիր բանւորներ, կարողացան շուկան պաշտպանել պարիսպներով: Այդ պարիսպների շնորհիւ քաքաքում արդիւնաբերութիւնը և առևտուրը կարող էին ազատօրէն զարգանալ և եթէ այդ քաղաքը գտնուում էր առևտրական ճանապարհի վերայ նա արագութեամբ սկսում է ծաղկել:

Արդիւնաբերութեան և առևտուրի այդ զարգացումը նկատուում է միայն քաղաքներում— իսկ այդ զարգացման միակ խթանը հանդիսանում էր այդ քաղաքների շահագործումը կենդրոնական իշխանութեան ձեռքով: Քանի որ կենդրոնական իշխանութիւնը բարեխղճութեամբ կատարում էր իր հնաւանդ պարտականութիւնները, զիւղացիին բոլորովին չէր հետաքրքրւում, թէ ուր են գնում արդիւնաբերութեան աւելնորդը, միւս կողմից զիւղացին անմասն էր այդ աւելնորդից առաջ եկած տնտեսական զարգացման: Այդպիսով մենք տեսնում ենք, որ դեռ հազարաւոր տարիներ առաջ առևտուրը և արդիւնաբերութիւնը արեւելեան պետութիւններում հասել էր բարձր աստիճան զարգացման. իսկ արդիւնաբերութեան որոշ ձիւղերը մինչև

չև անգամ մեր ժամանակները չի հասել այն աստիճանի զարգացման, որի վերայ նոքա կանգնած էին Եգիպտոսում: Երկրագործական տնտեսութեան մէջ սկզբնական կոմմունիստական համայնքը մինչև մեր օրերը պահպանել է իր ոյժը ի հարկէ այն չափով, ինչ չափով նա չի ենթարկւել եւրօպական կապիտալիզմի ազդեցութեան:

Միանգամայն ուրիշ ազդեցութիւն ունեցաւ ապրանքային արդիւնաբերութիւնը և առևտուրը եւրօպայում: Այնտեղ գոյութիւն չ'ունէր մարդոց յարթահարող բնութեան այն ոյժը, որ անխուսափելի կերպով պէտք է ստեղծէր ուժեղ կենդրոնական իշխանութիւն: Եւրօպայի բնութիւնը, համեմատաբար այնքան առատ չէր, որ երկրագործը ստանար այնքան մեծ քանակութեամբ արդիւնքներ, որից, իր անմիջական պահանջների բաւարարութիւն տալուց յետոյ, գոյանար և աւելնորդ: Անպարարտ հողը չէր կարող այնքան էլ զբաւիչ լինել վայրենի ցեղերի համար: Իսկ եթէ, չ'նայելով դորան, այնուամենայնիւ տեղի էին ունում յարձակումներ հողի քչութեան և ժողովուրդի աղքատութեան շնորհիւ—մենք աչքի առաջ ունենք առանձնապէս Յունաստանը—յարձակողները աւելի շուտ ոչնչանում էին, քան թէ շահւում: Այստեղ գոյութիւն չ'ունէին այն տարրերը, որոնք ստեղծում էին Արևելքի մեծ գետերի հովիտներում խոշոր բնապետութիւններ՝ և զարգացնում նրանց քաղաքներում առևտուրը և ար-

իսկ հաւանք?

գիւնաբերութիւնը: Եւրօպայում առևտուրը և արգիւնաբերութիւնը զարգանում էին չափից դուրս դանդաղ, այն էլ արևելքի ազդեցութեան տակ, և նրա հետ ունեցած յարաբերութիւններն շնորհիւ դորա փոխարէն եթէ որևէ տեղ մուտք էին գործում առևտուրը և արգիւնաբերութիւնը, այնտեղ դոցա ազդեցութիւնը տարածւում էր ամբողջ ժողովուրդի վերայ: Վերին աստիճանի հետաքրքիր կլիմայէր հետևել և տեսնել այդ գործունեների ազդեցութիւնը կլասիկ ժամանակներում: Բայց դա դուրս է մեր ծրագրի սահմաններից—նախ որ կլասիկ անցեալի զարգացումը ընթանում է միջին դարերի յետագայ զարգացման հետ համարեայ գուզնթացաբար, երկրորդ—այդ զարգացումը ոչ Արևելքում և ոչ էլ Արևմուտքում չկարողացաւ ստեղծել բառիս բուն նշանակութեամբ ազգային կեանք: Ճիշտ է նա Արևմուտքում վերացրեց նախնական համայնքները, բայց զրա հետ միասին ոչնչացրեց և հասարակութիւնը, անկարող լինելով ստեղծել վերջինիս համար նոր յենակէտեր: Հասարակութիւնը դադարում է կենդանի օրգանիզմ լինելուց, երբ համայնքները սկսում են կորցնել իրենց առանձնութիւնը: Նա դառնում է մի դիակ, որը շարունակում է տարրալուծել և կայսրութեան շրջանում: Պահպանւեց ճորտատիրութիւնը, որի շնորհիւ բանուորը մնաց ազգից դուրս: Ազգը, որչափ դա կարելի էր ազգ անուանել, դարձաւ վերին և ստորին խաժամութից բաղկացած

շահագործողների մի հրոսակ. մի կողմ կանգնած էր աղքատ պրօլէտարեատը, միւս կողմը հաստափոր փողատէրերը: Այդ միևնոյն զարգացումը բոլորովին հետևանքներ ունեցաւ միջին դարերում: Այստեղ, այլ դորանից ծագեց ժամանակակից ազգայնութիւնը: Միջնադարեան մարկը, ինչպէս և օրինակ Հնդկաստանի գիւղական համայնքը, միանգամայն անկախ էր թէ քաղաքականապէս և թէ տնտեսապէս: Այստեղ էլ, ինչպէս և արևելքում, մանր համայնքները, արտաքին թշնամիների և մասամբ բնութեան տարրերի դէմ մղած միացեալ կռի շնորհիւ, միանում են և կազմում մի մեծ պետութիւն: Բացի նրանից, որ այստեղ այդ երկու գործոնների ազդեցութիւնը ինքնրստինքեան համեմատած Արևելքի հետ, աւելի թոյլ էր, կողմնակի պայմաններն էլ, նամանաւանդ նոր պետութիւնների հռոմէական աստառը աւելի ևս թուլացնում էին այդ ազդեցութիւնը: Եւրօպայում չէին կարող կազմել այնպիսի ուժեղ կենդրոնական իշխանութիւններ ինչպէս Արևելքում, և արգիւնաբերութեան այն աւելնորդը, որ զրտնւում էր տիրող դասակարգերի արամագրութեան տակ, իրենց պարտականութիւնները կատարելու համար (գիւղացիներին գինուրական ծառայութիւնից և կառավարչական հոգսերից ազատել) այնքան մեծ չէր: Այստեղ միայն աստիճանաբար, կամաց կամաց զարգանում է առևտուրը ն իս Խտալիայի, ապա Բիւզանդիոնի և Արևելքի հետ.

նոյնպիսի դանդաղութեամբ է զարգանում այստեղ
և ապրանքների արհեստաւորական արդիւնաբե-
րութիւնը: Ինչպէս առևտուրը, նոյնպէս ապրան-
քային արդիւնաբերութիւնը կենդրոնանում էին
առանձնապէս յարմար տեղերում, որոնց շրջա-
պատում էին պարիսպներով, թշնամի և վայրենի
ցեղերի յարձակումներից պաշտպանելու համար:
Այդպիսով առաջ եկան քաղաքներ: Արհեստաւո-
րական արդիւնաբերութիւնը սկսում է զարգա-
նալ, դրա հետ միասին աճում է և արհեստաւորների
թիւը: Մի կողմից աւատակամների, միւս կողմից
քաղաքային բնակչութեան զանազան մասերի ի-
րար դէմ մղած կռիւների շնորհիւ այնքան ուժե-
ղացան քաղաքները, որ նոքա այլ ևս կարիք չէին
զգում ո՛չ աւատական տիրոջ կառավարութեան
և ոչ էլ նրա հովանաւորութեան: Նոքա ամենևին
կարիք չէին զգում վարձատրել Ֆէօդալին այն
պարտականութիւնների համար, որ հէնց իրենք
քաղաքացիք աւելի լաւ կարող էին կատարել: Մինչ-
դեռ գերմանական գիւղական մարկը, պետական
իշխանութեան հետ ունեցած իր յարաբերութեամբ,
միանգամայն մօտենում էր արևելքի գիւղական
համայնքին, քաղաքներում, որտեղ մեծամաս-
նութիւնը կազմում էին արհեստաւորները, ընդ-
հակառակը տիրում էր միանգամայն ուրիշ ոգի:
Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ քաղաքները չէին
կարող անտարբերութեամբ նայել, թէ ինչպէս են
տիրողները կառավարում երկիրը — այնտեղ ծա-

գում է ազգային կեանքի սաղմը: Քաղաքները
արդէն ձգտում են ձեռք բերել որոշ ազդեցու-
թիւն կառավարութեան վերայ—մի բան, որ գիւ-
ղական համայնքների համար նոյնքան հեռու էր,
որքան և երկնքի աստղերը:

Ի հարկէ այս դէպքումն էլ առաջնակարգ տեղ
բռնած ունէր ոչ թէ ազգը այլ համայնքը, միայն
թէ համայնական կեանքի սահմանները աւելի և
աւելի լայնանում էին: Արհեստաւորական արդիւ-
նաբերութեան զարգացման հետևանքը եղաւ այն,
որ քաղաքային համայնքը սերտ կերպով կապեց
սահմանակից գիւղական շրջանի հետ, լայնացրեց
իր շահերը և ուժեղացաւ: Աստիճանաբար քա-
ղաքները ուժեղանում են. կար ժամանակ, երբ,
կարծէք, ամբողջ Եւրօպան պէտք է դառնար քա-
ղաքային հասարակապետութիւնների մի կօնգլօմե-
րատ (conglomérat): Այնուամենայնիւ այդ տեն-
դենցիան չ'կարողացաւ ընդունել լայն չափեր մի նոր
յեղափոխական ոյժի—խոշոր առևտուրի երևան
գալով: Արևելքի հետ ունեցած առևտրական
յարաբերութիւնները չափից դուրս զարգացրին
Եւրօպայում հարստանալու տենչը, առանձին նշա-
նակութիւն տւին փողին և առաջին տեղը յատ-
կացրին առևտրական դասակարգին: Միենոյն ժա-
մանակ հասարակութեան մէջ ներս մուծեցին նոր
հայեացքներ, ստեղծեց նոր կեանք—ծնունդ ա-
ռաւ ժամանակակից ազգայնութիւնը: Առևտրա-
կան դասակարգի շահերը ստիպում են նրան ա-

ւելի ու աւելի լայնացնել իր գործունէութեան սահմանները: Օգտի համար նա ուղևորւեց օտար երկիրներ: Նրան անհրաժեշտ էր մի այնպիսի ոյժ, որ ոչ միայն պաշտպանէր նրան ամեն տեսակ վիրաւորանքների, ճնշումների և օտարազգի վաճառականների մրցման դէմ, այլ և տար նրան աւելի մեծ օգուտ, առաւելութիւններ և հնարաւութիւն հեշտութեամբ շահագործելու օտարազգիներին: Պարզ է, որ այդ ոյժը կարող էր լինել վաճառականի համար այն համայնքը, որին ինքը պատկանում էր: Որքան աւելի է զարգանում արտաքին առևտուրը, այնքան աւելի յաճախ են ընդհարւում իրար հետ զանազան համայնքներին պատկանող վաճառականների շահերը օտար շուկայի վերայ: Այստեղ աւելի մեծ առաւելութիւններ պէտք է ստանային այն վաճառականները, որոնց յետևում կանգնած էր աւելի մեծ ոյժ, աւելի ազդեցիկ համայնքներ: Անհրաժեշտ եղաւ կազմել մեծ և ուժեղ հասարակական կազմակերպութիւն, զարգացնել ազգութիւնը: Դա ոչ միայն անհրաժեշտ էր, այլ և անխուսափելի, քանի որ հէնց իրենց հայրենիքում վաճառականները դարձան տիրող տարր, իսկ առևտուրը — գերակշիռ ոյժ: Այդպիսով առևտրական շահերը դարձան և ազգային շահեր, իսկ զանազան ազգի վաճառականների շահերի հակադրութիւնները օտար շուկայի վերայ — ազգային հակադրութիւններ:

Մինչև օրս էլ այդ հայեացքները պահպանել

են իրենց ոյժը. մեզ մօտ էլ հայրենասիրութեան պաշտպանները հանդիսանում են առևտրական շրջանները: Որքան մեզ յայտնի է, այդ ուղղութեամբ ամենից առաջ են գնացել գերմանացի վաճառականները: «Kölnische Zeitung»-ի արտասահմանեան թղթակցութիւնները տալիս են Փարիզի, Լոնդոնի և այլ գերմանական «գաղութներում» տիրող ոգու ամենաճիշտ պատկերը: Գերմանացի վաճառականը կատարեալ հիմք ունի «ազգայնութեան» մասին գոռալու: Նրա դրութիւնը համաշխարհային շուկայի վերայ միանգամայն ցաւալի էր. մինչև անգամ հարաւ-աֆրիկական հասարակապետութիւնները թոյլ էին տալի իրենց բարձրից նայել նրա վրայ: Իսկ երբ վերականգնեց գերմանական կայսրութիւնը, վաճառականն էլ դարձաւ ամենայարգելի անձնաւորութիւն, որի հետ ոչ ոք չէր համարձակւում ոտք ձգել, քանի որ նա գտնւում էր առևտրական նպաստաւոր դաշնագրերի հովանաւորութեան տակ: Հազիւ թէ որևէ տեղ, որևէ դասակարգին «ազգային միութիւնը» այնքան օգուտ տւած լինի որքան գերմանական վաճառականական դասակարգին: Ներքին առևտուրը դարձաւ ազգային զարգացման յետագայ գործօնը: Նա միացրեց զանազան համայնքների շահերը և այդպիսով այդ համայնքները կախումն ստացան մօտակայ առևտրական կենդրոնից: Դրա շնորհիւ առևտրական կենդրոնը հարստանում և ուժեղանում է, միւս մասերի վերաբերմամբ ձեռք է բերում

* բազմա շարք

թէ տնտեսական, թէ քաղաքական և թէ մտաւոր գերակշռութիւն: Նրա լեզուն զարգանում է և աւելի ու աւելի տարածելով, դառնում ազգային լեզու:

Զարգացման այդ պրօցէսը աւելի ևս ուժեղանում է, երբ կապիտալը առևտրի հետ միասին իրան է հպատակեցնում և ապրանքների արդիւնաբերութիւնը: Կապիտալիզմի վերջնական յաղթութեամբ և տիրապետութեամբ անձնական սպառման արդիւնաբերութիւնը հասնում է մինիմումի, իսկ ապրանքային արդիւնաբերութիւնը դառնում տիրապետող: Մրա հետ զուգընթացաբար քանդւում է և համապատասխան հասարակական կազմը—համայնքը, նահապետական ընտանիքը—և իւրաքանչիւր անհատի բարեկեցութիւնը աւելի մեծ կախումն է ստանում ամբողջ ազգի բարեկեցութիւնից և ոյժից: Ներքին և արտաքին շուկաների համար նշանակած ապրանքների կապիտալիստական արդիւնաբերութիւնը յետ է մղում գիւղացու սեփական սպառման տնային արդիւնաբերութիւնը: Որքան աւելի բարձր է կանգնած արդիւնաբերութիւնը, որքան մեծ է արտահանութեան քանակը, որքան աւելի նպաստաւոր են առևտրական դաշնագրները, որքան աւելի շատ օգուտ է ստանում կապիտալիստը—այնքան աւելի բարձր է գիւղացու իր արդիւնքների համար ստացած վարձը, այնքան աւելի մեծ պահանջ է զգացւում հացի, զինու,

մսի, կաշու, վշի և այլն և այլն: Այդպիսով գիւղացին էլ հանդիսանում է ազգային միութեան և ոյժի մէջ իբրև շահազրգուած կողմ: Աւատականութեան և մարկերի հետ միասին անհետանում է ասպետական զօրքը: Հետևակ զօրքը սկսում է կազմել զօրքի զխաւոր ոյժը: Նա նորից դառնում է գիւղացիական: Սկզբում միայն անհող գիւղացիները, լանդակներստներն էին գրնում զինուոր, բայց շուտով սկսեցին հողատէր գիւղացուն էլ բաժանել նրա զուժանից: Գիւղացին էլ է սկսում կուել ազգային միութեան և ոյժի համար: Նայելով թէ պատերազմը զինաստիական էր թէ առևտրական—ըստ այնմ էլ ղեկավարները հանդիսանում էին կամ պալատականները, կամ քաղաքները: Զօրքի մէջ չքանում են գիւղացու առանձնայատկութիւնները, իսկ պատերազմի դաշտում նա լցւում է բուն ատելութեամբ դէպի թշնամի ազգերը: Այդպիսով գիւղացին էլ սկսում է աւելի մօտ մասնակցութիւն ունենալ ազգային կեանքում և վերջինս դուրս է գալի բազալի սահմաններից: Մինչև անգամ բանւոր դասակարգի ստորին խաւերն են սկսում մասնակցել ազգային կեանքում: Այդ ստորին խաւերը արդէն ոչ թէ ձորտեր, կենդանի ապրանքներ են—այլ ազատ պրօլէտարներ: Արդիւնաբերութեան կապիտալիստական ձևը չէր կարող զարգանալ, եթէ չ'լինէին մարդիկ, որոնք առանց ճնշելու ամեն տեսակ ձորտական և համբարական կապանքներից,

ազատ գործադրէին իրենց բանւորական ոյժը:

Քանի որ կռիւը ուղղւած էր աւատական տնտեսութեան և աւատականութեան դէմ, պրօլէտարիատի և բուրժուազիայի շահերը որոշ չափով համապատասխանում էին իրար: Աւատականութեան ճնշող կապանքները որ չափով ճնշում էին կապիտալիստական արդիւնաբերութեան զարգացումը, նոյն չափով էլ ճնշում էին վարձու բանւորին, թոյլ չ'տալով նրան վաճառել իր բանւորական ոյժը հնար եղածին չափ թանգ: Արդիւնաբերութեան զարգացման հետ միասին, շնորհիւ նրա թէ երկրի ներսում և թէ արտասահմանում գրաւած նոր ու նոր շուկաների աճում է և բանւոր ոյժի պահանջը, հետևապէս և բանւորների համար ստեղծւում էր որոշ հնարաւորութիւն բարձրացնելու իրենց օրավարձը: Այդ երևոյթը առանձնապէս աչքի է ընկնում արդիւնաբերութեան մանուֆակտուրային շրջանում, երբ արդիւնաբերութեան գործում բանւորները աւելի մեծ դեր էին խաղում, քան մեքենաները:

Թէ ներքին յարաբերութիւնների և թէ արտասահմանութեան վերաբերմամբ գործ դրած իւրաքանչիւր մի ճնշում, իրաքանչիւր աննպաստ առևտրական դաշնագիր, մի խօսքով այն ամենը, ինչ թուլացնում էր ազգի միութիւնը և ոյժը, աննպաստ ազդեցութիւն էր ունենում և բանւորի դրութեան վերայ. ընդհակառակը, ազգային միութեան և ուժեղացման համար արւած իւրաքանչիւր նոր

քայլ բանւորների համար էլ կազմում էր մի քայլ առաջ: Ոչ այնքան հեռու անցեալում անզղիական բանւորները, որոշ հանգամանքների շնորհիւ, իրանց միանգամայն համերաշխ էին զգում անզղիացի կապիտալիստների հետ և հանդիսանում էին զուտ ազգային քաղաքականութեան կողմնակիցներ:

Ժամանակակից պրօլէտարեատը կազմւում է գլխաւորապէս գիւղացիներից և արհեստաւորներից: Գիւղացու և արհեստաւորի սեղանական, սահմանափակ պարտիկուլարիզմը անհետանում է, երբ վերանում են թէ համքարական կապանքները և թէ գիւղացու՝ հողի հետ ունեցած պարտադիր կապը: Գիւղացին և համքարական քաղաքացին իրենց համայնքներից դուրս մնում են օդում կախւած: Հէնց այդպիսիներին է վերաբերում գերմանական առածը՝ «bleib'in der Heimath und nähre dich redlich» ¹⁾: Պրօլէտարեատը և մանաւանդ անհող գիւղացին, եթէ մինչև անգամ մնայ իր համայնքում, հազիւ թէ կարողանայ բարելաւել իր դրութիւնը: Նրանց համար պէտք է բաց լինեն ազգային բոլոր երկիրների գոները, որպէսզի այդպիսով կարողանայ որքան կարելի է թանգ ծախել իր բանւորական ոյժը: Այդպիսով եթէ աչքի առաջ չ'ունենանք միւս բոլոր հանգամանքները, միայն պրօլէտարեատի ազատ սեղանի-

¹⁾ Մնացիւր հայրենիքում և ազնիւ աշխատանքով հայթհայթիւր սպրեւուղ միջոցներ:

խութեան պահանջը նրան դարձրեց մի դասակարգ, որի շահերը, բուրժուազիայի հետ միասին պահանջում էին ազգային միութիւն: Այդ գիծը ամենից քիչ էր յատուկ ճորտական դրութեան:

Այդպէս ուրեմն տնտեսական զարգացման շնորհիւ XIV-րդ դարից սկսած կամաց կամաց զարգանում է ժամանակակից ազգայնութիւնը, հետըզհետէ ընդգրկելով ժողովուրդի բոլոր դասակարգերը: Ժամանակակից ազգայնութիւնը, նպրանքների կապիտալիստական արդիւնաբերութեան զաւակն է. հետևապէս և առևտրական յարաբերութիւնների պայմանները միևնոյն ժամանակ հանդիսանում են և նրա ծագման ու զարգացման բնորոշ պայմաններ:

Ազգի զարգացման պայմաններից մէկն էլ երկրի աշխարհագրական դիրքն է: Անանցանելի լեռնաշղթաները, մեծ և նաւագնացութեան անյարմար գետերը դժւարացնում են նախնական համայնքների միացումը մի ազգի մէջ: Իսկ նաւագնաց գետերը իրենց վտակներով, ընդհակառակը, նպաստում են նրանց շրաբաշխում գտնւած համայնքների միացման: Այնտեղ, որտեղ կազմակերպւել է ազգը, կամ թէ չէ նրա սաղմը, երկրի առևտրական-աշխարհագրական դիրքի հետ միասին առանձին նշանակութիւն է ստանում և նրա պատերազմական դիրքը: Ժամանակակից ազգերի ամենազլխաւոր հոգսերից մէկն է այնպիսի սահմանների մէջ ամփոփել երկր-

քը, որոնք հարեանների յարձակումներից պաշտպանւելու համար ներկայացնում են որոշ դիւրութիւններ: Դրանով է բացատրւում, որ Ֆրանսիացիք չեն կարողանում մոռանալ է՛լզասի կորուստը, քանի որ Հրէնոս և Վօզեզա գետերը հանդիսանում են Փարիզի միակ բնական պատնէշը առևմտեան կողմից: Ոչ մի արևեստական ամբողթիւն չի կարող պաշտպանել Փարիզը յարձակումներից այնպէս, ինչպէս այդ բնական պատնէշները: Եւ եթէ Իտալիան աւելի շատ ձգտում է ձեռք բերել Տրենտինոն, քան թէ Կօրսիկան, Մալոյեան և Տեսինան, և աչք ունի հարաւային Տիրօլի ոչ միայն իտալական, այլ և գերմանական մասերի վերայ (որոշ կարգի իտալացիների համար «չ՛ազատւած Իտալիան» ձգւում է մինչև Բրիններ) դա բացատրւում է նրանով, որ Տրենտինոն ամենայարմար կէտն է, որտեղից կարելի է յարձակւել Իտալիայի ամենաարդիւնաբեր և ամենահարուստ մասերի վերայ և իսկապէս նա հանդիսանում է իբրև մի նիզակ, որ ցցւած է հիւսիսային Իտալիայի մարմնի մէջ: Այդ պատճառների շնորհիւ յաճախ, որևէ ազգ իր երկրին միացնում է այնպիսի նահանգներ, որոնք դէմ են այդպիսի միացման և որոնց տնտեսական շահերը միանգամայն հակասում են տիրողների շահերին: Բայց շատ յաճախ քաղաքական միացումից առաջանում է տնտեսական միացում—այդ դէպքում տիրւած նահանգը ձուլւում է տիրող ազգի հետ:

Այնուամենայնիւ, ազգի կազմակերպութեան գործում գլխաւոր դէրը խաղում է այն գործոնը որ հանդիսանում է և յարաբերութիւնների ամենամանրագիծը պայմանը— այն է լեզուն: Առանց փոխազարձ հասկանալու, առանց լեզուի անհնար է հասարակական արդիւնաբերութիւնը: Որքան աւելի զարգացած և անկայուն է արդիւնաբերութեան ձևը, այնքան աւելի մեծ է միևնոյն լեզուով խօսող մարդկանց թիւը, այնքան աւելի հարուստ և բազմակողմանի են որոշ տեղերի բառարանները— որոնք ուրիշ տեղերի համար, ի հարկէ, կարող են ենթարկել խոշոր կրճատումներին: Լեզուների տարբերութիւնը հասարակական յարաբերութիւնների և հասարակական արդիւնաբերութեան գլխաւոր խոչնդոտներից մէկն է: Այդ պատճառով, բնական է, որ ապրանքային արդիւնաբերութեան և առևտրին յաջողէր միացնել մի ազգութեան մէջ այն հասարակութիւնները, որոնց անդամները առանց դժարութեան հասկանում էին իրար: Ի հարկէ, մեզանից իւրաքանչիւրը կ'զերադասի աշխատել և առհասարակ տնտեսական յարաբերութիւնների մէջ մըտնել նրանց հետ, որոնց հետ կարող է խօսել: Որքան աւելի առաջ է գնում ժամանակակից տնտեսական զարգացումը, այնքան աւելի միևնոյն լեզուով խօսող մարդիկ մեծ պահանջ են զգում կազմել մի առանձին պետութիւն, վերացնել իրար բաժանող սահմանները և ազատել նրանցից, որոնց հետ լե-

զուների յարաբերութեան պատճառով կամ միանգամայն անհնար է յարաբերութիւնների մէջ մըտնել, կամ թէ չէ շատ դժար:

Ժամանակակից ազգութիւնները ծագել են միանգամայն տարբեր ազգեցութիւնների տակ, որոնք երբեմն չէզոքացնում էին իրար, երբեմն ուժեղացնում: Ժամանակակից ազգերից ոչ մէկի ծագումը նման չէ միևսի ծագման, բայց և այնպէս նրանցից իւրաքանչիւրը միևնոյն տնտեսական զարգացման, ապրանքների կապիտալիստական արդիւնաբերութեան և առևտուրի ծնունդ է: Ի հարկէ ժամանակակից ազգութիւնը, կ'լատիկ և արեւելեան ազգութիւններին հակառակ, ընդգրկում է ազգաբնակչութեան բոլոր դասակարգերը մինչդեռ օր. արևելքի ստրուկները և մեծ մասամբ գիւղացիները միանգամայն հեռու էին ազգային կեանքից և երբէք շահագրգռած չէին ազգային միութեան և ոյժի մէջ: Բայց և այնպէս ժամանակակից ազգայնութեան զաղափարը իր էութեամբ բուրժուազիական գաղափար է: Բուրժուազիան և ժամանակակից ազգայնութիւնը ծնունդ առան միևնոյն հողի վերայ և մէկի զարգացումը նպաստում էր միևսի զարգացման և ընդհատակը: Այդ պատճառով բուրժուազիայի և ազգայնական գաղափարի դէրերը համապատասխանում են իրար:

Сказъ земля!

II

Ժամանակակից պետութեան կլասիկ ձևը— ազգային պետութիւնն է: Բայց բոլոր «կլասիկ ձևերը» գոյութիւն ունեն իբրև տնտեսական ստիճան, որոնք միայն երբեմն են լիապէս իրականանում: Օրինակ, ժամանակակից արդիւնաբերութեան կլասիկ ձևը համարում է խոշոր կապիտալիստական արդիւնաբերութիւնը, բայց և այնպէս նրա կողքին առայժմ գոյութիւն ունեն նաև արդիւնաբերութեան նախնական ձևերի բազմաթիւ մնացորդներ: Ճիշտ այդպէս էլ ներկայումս, գոյութիւն է չունի ոչ մի հատ զուտ ազգային պետութիւն— մի պետութիւն, որը ընդգրկեր ամբողջ ազգը և միևնոյն ժամանակ չ'պարունակէր իր մէջ ուրիշ ազգի անհատներ: Այդ պատճառով ինչպէս ժամանակակից պետութիւնների, նոյնպէս և առանձին ազգութիւնների կազմելը չի կարելի համարել վերջացած:

Ներօպայի համարեա բոլոր պետութիւնները հիմնւած են ազգայնական սկզբունքի վերայ: Իսկ Շվեյցարիայի զիւղական հանրապետութիւնը, որ մինչև անգամ չ'ունի մայրաքաղաք, կամ Հաբսբուրգեան միապետութիւնը չեն կարող համարւել ժամանակակից պետութիւններ, որովհետև հիմնւած չեն ազգայնական սկզբունքի վերայ: Աւստ-

րիական երկրների միութիւնը երբէք տնտեսական զարգացման արդիւնք չէ: Դրանք երբէք տնտեսական մի ամբողջութիւն չեն ներկայացրել: Միայն տաճիկների երկիւղը, որոնք XV դարից մինչև XVII դարերը սպառնում էին հարաւային սլաւոններին— հունգարներին, չեխերին, հարաւարևելեան գերմանացիներին, միայն այդ երկիւղը ստիպեց նրանց միանալ: Նրանք բոլորն էլ անխուսափելի կերպով կ'կորչէին, եթէ իրենց բոլոր ոյժերը չ'դնէին մի ընդհանուր առաջնորդի, Հաբսբուրգեան կառավարութեան, տրամադրութեան տակ: Հաբսբուրգները հանդիսացան իբրև առաջնակարգ մարտնչողներ կիսալուսնի դէմ: Նրանց տապալումը մեծ վտանգի կարող էր ենթարկել ամենից առաջ Գերմանիային: Գերմանական ազնւականները երբէք այնքան շվեդացիներից, Ֆրանսիացիներից չեն վախեցել, որքան տաճիկներից: Միակ իրական պարտականութիւնը, որ պէտք է կատարէր գերմանական կայսրը և որ թողել էին նրան իբրև ժառանգութիւն գերմանական թագաւորները— դա տաճիկներին իրանցից որքան կարելի է հեռու հետ մղելն էր: Դրա հետևանքը եղաւ այն, որ Գերմանիայի կայսերական տիրադուր դարձաւ Հաբսբուրգեան տան մէջ ժառանգական: Իսկ երբ անցեալ դարում, տաճիկների երկիւղը միանգամայն վերացաւ, դրա հետ միասին քանդուեց և գերմանական ազգի հոռմէական կայսրութեան վերջին հիմնաքարը: Ֆրանսիական յեղափոխու-

Թիւնը ուրիշ շատ ուրուականների հետ միասին ոչնչացրեց և այդ ուրուականը: Տաճիկների երկրւղի հետ միասին վերացաւ և աւատրիական երկրները միացնող կապը. դրա փոխարէն սկսեցին զարգանալ կենդրոնախոյս տենդենցիաներ:

Աւատրիայի պետական մարդիկ աշխատում էին և աշխատում են այդպիսի բաժանման առաջին աննել համաւատրիական ամբողջական ազգութիւններ ստեղծելով: Այդ նոյն նպատակին էին ծառայում թէ՛ գալթոցը, թէ՛ բիւրօկրատեան և թէ՛ զօրքը: Եթէ դրա հետ միասին չ'ձգտեն վերածել ամբողջ Աւատրիան մի ընդհանուր անտեսական օրգանիզմի, մի կենդրոնով, որ իշխէր նրա ամբողջ կեանքի վերայ, միւս բոլոր միջոցները կրտան միայն ոգորմելի հետեանքներ: Աւատրիայի այդպիսի միացման մասին խօսք անգամ չի կարող լինել. դրա փոխարէն, ընդհակառակը, կարծես խզուում է նրա զանազան անտեսական շրջանների մէջ եղած կապը: Վէնան, որ պէտք է ամբողջ Աւատրիայի անտեսական կեանքի կենդրոնը լինէր, զգալի կերպով կորցնում է իր նշանակութիւնը: Հունգարիայի և սահմանակից հահանգների, Շվեյցարիայի և հարաւային Գերմանիայի ու Ֆրանսիայի հետ ունեցած հացի առևտուրը աւելի և աւելի կենդրոնանում է ոչ թէ Վէնայում, այլ Բուդապէշտում: Միւս կողմից բուն աւատրիական արդիւնքների առևտուրը արևելքի հետ մեծ մասամբ ուղղոււմ է Տրիեստի կամ

Բուդապէշտի վերայով և Վէնայի միջնորդութեան ոչ մի կարիք չի զգացոււմ: Հիւսիսային, խոշոր արդիւնաբերական, Բոհեմիան միանգամայն առանձին նահանգ է, որ ոչ թէ միայն լեզուով, այլ և իր աշխարհազրական դիրքով, իսկ էլբայի առևտրական ճանապարհի շնորհիւ, նաև անտեսապէս սերտ կերպով կապւած է Գերմանիայի հետ: Նախ և առաջ այստեղ «գերմանական ազգային շարժումը» զգոււմ է իրան ինչպէս իր տանը: Իսկ նոյն Գերմանիայի գիւղական — ալպիական երկրները, ընդհակառակը մինչև օրս պանդանել են իրենց միջնադարեան պարտիկուլիարիզմը: Այդ պարտիկուլիարիզմը այնքան աւելի է զարգացած, որքան աւելի ենք հեռանում կայսրութեան մայրաքաղիք և որքան քիչ է զարգացած ազգային գաղափարը: Օրինակ տիրօցին, իր հարևան շվեյցարացու նման, որ կանգնած է անտեսական զարգացման միևնոյն աստիճանի վերայ, ամբողջովին վարակւած է մինչև օրս էլ Բոհեմայում տիրող, պարտիկուլիարիզմով: Այդպիսով, գերմանացիք Աւատրիայում մի ամբողջական անտեսական նահանգ չեն ներկայացնում: Միևնոյն ժամանակ Աւատրիայում մենք տեսնում ենք և միանգամայն առանձին նահանգներ, օր. Հունգարիա, Գալացիա, Դալիցիա որոնցից վերջին երկուսը, իրենց թէ լեզուով և թէ աշխարհազրական անտեսական պայմաններով, Բոհեմիայի նման հակոււմ են զէպի հարևան օտար պետութիւնները: Վերջապէս մի

կողմից գերմանական—հիւսիսային Բոհեմիայի և ալպիական, միւս կողմից. լեհական նահանգների և Հունգարիայի մէջ մենք գտնում ենք մի օրիգինալ նահանգ, որը չ'ունի ճշտութեամբ որոշած սահմաններ և որ բնակեցրած է չեխերով: Ներկայումս որքան աւելի սուր կերպարանք են ընդունում անտեսական ներհակութիւնները Աւստրիայում, որքան իւրաքանչիւր անտեսական նահանգ ձգտում է աւելի ևս զարգացնել իր քաղաքային կամ գիւղական արդինաբերութիւնը և որքան աւելի քիչ է յաջողում նրան առաջ տանել այդ զարգացումը առանց իր հարեան երկրների տընտեսական զարգացման վնասելու, այնքան աւելի է մեծանում Աւստրիայի գանազան անտեսական նահանգների մէջ եղած անդունդը, այնքան աւելի քիչ յաջողութիւն է խոստանում ազգերի «հաշտեցման» քաղաքականութիւնը, մինչև անգամ եթէ յաջողի մի կերպ լուծել «լեզուների հարցը»:

Քանի որ դեռ ևս գոյութիւն ունեն անտեսական հակասութիւնները, միայն «լեզւի հարցով» չի կարելի վերջնականապէս վերացնել ազգային ներհակութիւնները. դրան ամենագեղեցիկ ապացոյց մենք տեսնում ենք Իրլանդիայում: Արդէն հինգ դարուց աւելի է Իրլանդիան կազմում է անգղիական երկիր ¹⁾:

1) Իրլանդիայի միացումը սկսել և Հենրիկ II-ից 1769 թ. բաց միայն 400 տարուց յետոյ անգլիացիներին յաջողեց վերջնականապէս տիրել:

Կրօմվելից սկսած, երկու դար շարունակ, անընդհատ, վայրագ անողորմութեամբ, աշխատում էին ոչնչացնել Իրլանդական ազգութիւնը և անգղիականացնել Իրլանդիան: Անգղիերէնը դարձաւ Իրլանդիայի լեզու, անգղիական դարձաւ նաև Իրլանդիայի գրականութիւնը, գիտութիւնը, գեղարեստը, ի հարկէ այն չափով, ինչ չափով այդ բոլորը գոյութիւն ունէին այդ թշուառ կղզու վրայ: Այնուամենայնիւ իրլանդացիների և անգղիացիների մէջ դեռ շարունակում են գոյութիւն ունենալ ազգային ներհակութիւններ, և հաշտութիւնը կարող է կայանալ միայն այն ժամանակ, երբ Մեծ-Բրիտանիան կ'վերադարձնի Իրլանդիային նրա ազգային անկախութիւնը: Այդ երկու երկրների անտեսական ներհակութիւնները դեռ ևս գոյութիւն ունեն: Իրլանդիան երբէք Անգղիայի մասը չի եղել, նա եղել է միայն նւաճած մի գաղութ, որ ամեն կերպ աշխատում էին շահագործել, մի մրցակից, որին ամեն կերպ ձգտում էին չեզոքացնել: Ամեն տեսակ խոչնդոտներ էին գնում Իրլանդիայի անտեսական զարգացման առաջ, ոչնչացնում էին նրա մանուֆակտուրիան, փչացնում էին նրա բիւրաստնտեսութիւնը, ազգաբնակչութիւնը պահում էին մշտական աղքատութեան և տգիտութեան մէջ: Իրլանդիայի վերաբերմամբ հետևում էին ճիշտ այն քաղաքականութեան, ինչ քաղաքականութեան հետևում էին և ամերիկական գաղութների վերաբերմամբ: Բայց

Իրլանդիան աւելի մօտ և աւելի թոյլ էր քան ամերիկական գաղութները: Իրլանդիան չ'կարողացաւ ձեռք բերել իր ազգային անկախութիւնը, հեռեւապէս և իր տնտեսական զարգացման ազատութիւնը: Միւս կողմից նա չ'կարողացաւ կազմել անգլիական տնտեսական օրգանիզմի մի մասը, մասնակցել և օգտուել Անգլիական տնտեսական զարգացումից:

Աւստրիայի օրինակը պարզ ցոյց է տալի, թէ որքան քիչ բաւարարութիւն կարող է տալ ժամանակակից զարգացման պահանջներին մի ոչ ազգային պետութիւն: Իսկ Իրլանդիայի օրինակից մենք տեսնում ենք, թէ որքան ժողովուրդի տնտեսական բարօրութիւնը—երբ նա սկսում է իր քաղաքացիական զարգացումը—սերտ կերպով կապւած է ազգային, ինքնուրոյն, առանձին պետութիւն կազմելու հետ: Փաստերի համար հետու կարիք չ'կայ գնալու: Գերմանիան և Իտալիան կարող են ծառայել իբրև ամենապերճախօս փաստ: Գերմանիայի և Իտալիայի տնտեսական զարգացումը խախտուեց XV-րդ. դ. սրովիտե երբ գտնուեց ծովային ճանապարհը դէպի Հնդկաստան (Սֆրիկայի շուրջը), երբ՝ բացւեց Ամերիկան, առետուրը Միջերկրական ծովի ափերից տեղափոխուեց Ատլանտեան ովկիանոսի վերայ: Իտալիան, հարաւային Ֆրանսիան և հարաւային Գերմանիան, որոնք դեռ XV դարում Եւրօպայի տնտեսական զարգացման գլուխ էին կանգնած, տեղի

աւին Պորտուգալիայի, Իսպանիայի, հիւսիսային Ֆրանսիայի, Նիդերլանդիայի և Մնգլիայի առաջ: Տնտեսական դարձման (застой) շնորհիւ թուլացաւ և ազգային զգացմունքը: Այդ բանը, Գերմանիայում և Իտալիայում աւելի զգալի էր XV-րդ դարում, քան XVII-րդ դարում. առանձին մանր պետութիւնների և քաղաքների վերածւելը և նըրանց միջի տարբերութիւնները դարձան այդ երկու ազգերի տիպիքական առանձնայատկութիւններ: Այդ անգօր հատուածները օտար պետութիւնների ձեռքին դարձան խաղալիք և բարի հարևանները, բնականաբար, ամեն կերպ աշխատում էին պահպանել նրանց ազգային բաժան բաժան վիճելը և տնտեսական յետամնացութիւնը, հակառակ դէպքում կարող էին առաջ գալ նոր մրցակիցներ և հակառակորդներ: Տնտեսական յետամնացութեան շնորհիւ նոքա բաժան բաժան եղան, կորցրին իրենց իքնուրոյնութիւնը, որ իր կողմից դարձաւ տնտեսական զարգացման նոր խոչնդոտ: Սկսեցին ներս մուծել օտարերկրեայ ապրանքներ, որոնք մրցում էին տեղական ապրանքների հետ: Առետուրը աստիճանաբար յետ մղեց սեփական սպառման արդիւնաբերութիւն: Գիւղացիները և արհեստաւորները թէ՛ իրենց կարգին անցնում էին պրօլէտարիատի շարքերը, բայց չըկար կապիտալիստական արդիւնաբերութիւն որ Ֆրանսիայի և Անգլիայի նման, շահագործէր նըրանց իբրև վարձու բանուորներ: Կապիտալիզմի

զարգացման սկզբնական շրջաններում գործարան բանալը մի իսկական բարերարութիւն էր և գործարանատէրը հանդիսանում էր իբրև մարդկութեան բարերար: Իսկ անտեսական զարգացման դէմ հանած իւրաքանչիւր նոր խոչնդոտ դէռ ևս չէր նշանակում, թէ այդպիսով պահպանւում են և նահապետական կազմի երջանկութիւնները. այդ խոչնդոտների միակ հետեանքը լինում էր այն, որ բազմաբային խոշոր և առողջ կապիտալիստական արդիւնաբերութեան տեղ բռնում էր մի ողորմելի տնտեսութիւն, որը միանալով աւատականութեան զանազան մնացորդների հետ դառնում էր նոյնքան յաւակնոտ, որքան և ծիծաղելի: Գերմանիայում, XVII և XVIII-րդ դարերում, կարելի է տեսնել այդպիսի տնտեսութեան շատ օրինակներ, որոնք ոչնչով չեն զիջում Իտալականին:

Ով կրում է վնասներ, նա պէտք է հաշուի և նախատինքի հետ, այդ պատճառով էլ, զարմանալի չէ, որ հէնց այն հարեանները, որոնք օգտուելով իրենց գերակշռութեամբ, ամեն կերպ աշխատում էին դանդաղեցնել ազգի տնտեսական զարգացումը, բոլորովին ջնջել նրան, հէնց նոքա էլ իրենց ծաղրի առարկայ էին դարձնում այդ ազգը: Այն ամենը, ինչ արին Փրանսիացիք մեր վերաբերմամբ, այդ բոլորը, մենք ինքներս արինք մեծ ուրախութեամբ իտալացիներին և լեհացոց վերաբերմամբ, որոնք մեզանից աւելի թոյլ լինելու դժբախտութիւն ունէին:

Ազգային միութեան և անկախութեան ճրգտումերից առաջ եկած պատերազմը ամբողջ դարեր է ինչ շարունակւում է: Դա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կենդրոնացման կողմնակիցների և պարտիկուլիարիստական տարրերի պատերազմ. դա հաստատ և ապահով սահմանների, առևտրական շահերի և առաւելութիւնների համար մղուող պատերազմ է. դա ազգերի գոյութեան կռիւն է: Այդ պատերազմը իր գոյութեան ընթացքում զանազան ազգերի մէջ ստեղծել է որոշ տրադիցիաներ. մի կողմից ազգակցութեան և տեղական կապակցութեան զգացմունք, միւս կողմից ատելութեան զգացմունք դէպի «ժառանգական» թշնամիները: Այդ զգացմունքները վերածւեցին բնագոյների, նախատրամադրութիւնների, որոնք սկսում են ժառանգաբար անցնել յետնորդներին և բաւական էր մի չնչին առիթ, որպէսզի նրանք երևան զան ամբողջ թափով: Այդպիսով, ազգային զգացմունքը դարձաւ մի գործօն, որը արդէն սկսում է ինքնուրոյն դեր խաղալ երկրի տնտեսական զարգացումից անկախ, իսկ որոշ պայմաններում նաև ի վնաս այդ զարգացման: Պատմական բոլոր կատէգորեաներին ինչպէս և ազգայնութեան են վերաբերում Գեօտէի հետեւեալ խօսքերը՝

«Vernunft wird Unsinn,

«Wohltaht Plage,—

«Weh, dir dass du ein Enkel bist!»

Նորագոյն տնտեսական զարգացման ամենա-

ուժեղ գործօններից մէկը դարձաւ և ժամանակակից հասարակութիւնների ձգտումը միացնող և կազմել առանձին ազգային պետութիւններ: Բայց առանձնացման այդ ձգտումը, որոշ սահմանից այդ կողմը, յետագայ զարգացման համար դառնում է ոչ միայն աւելորդ, այլ և վնասակար:

Որքան աւելի է զարգանում արդիւնաբերութեան ժամանակակից ձևը, այնքան աւելի պետութիւնը պէտք է դառնայ ազգային, եթէ ի հարկէ կամենում է բաւարարութիւն տալ նրա բոլոր պահանջներին: Որպէսզի արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերը կարողանան դիմանալ մրցութեան, պէտք է ուժեղանան, որքան միայն կարելի է պէտք է լայնանան նրանց սահմանները — արտադրեն որքան կարելի է մեծ քանակութեամբ արդիւնքներ, և աճի նրանց մասնաւորումը (специализация)։ Հասարակութեան մէջ աճում է արդիւնաբերութիւնը և աշխատանքի բաժանումը, բայց դրա հետ միասին աճում է և ներքին շուկայի լայնացման պահանջը, այդպիսի մի ուժեղ ազդիւն պատկանելու անհրաժեշտութիւնը, որ համաշխարհային շուկայի վերայ կարողանար ձեռք բերել առևտրական նպաստաւոր դաշնագրեր: Դրա հետ միասին հասարակութեան միջին խաւերը աւելի ու աւելի մղում են դէպի պրօլէտարիատի շարքերը, աճում է «մտ օւոր պրօլէտարիատը», որը ձգտում է ստեղծել նոր «տեղեր» կամ գաղթականութեան միջոցով, կամ աշխատելով վերագարձնել «ազգային

հողի» այն կտորները, որոնք իւրացրել էին հարևան պետութիւնները կամ, վերջապէս, արձակելով ազգային պաշտօններից «ոչ ազգային» տարրերը: Որքան փոքր է ազգութիւնը, կամ պետութիւնը — ևս առաւել եթէ նա ազգային չէ — այնքան աւելի քիչ կարող է բաւարարութիւն տալ այդ հետզհետէ աճող պահանջներին, այնքան աւելի մեծ պահանջ է զգացւում կամ մեծացնել երկիրը, կամ մտնել հարևան ուժեղ պետութեան կազմի մէջ: Օրինակ բելգիացի շվեյցարացի գործարանատէրերը որքան էլ իրենց հայրենասէր չ'ձևացնեն, անկասկած նոքա բուռն տենչանք են տածում դէպի Գերմանիան և Յրանսիան, որովհետև վերջինները այնքան ուժեղ և ընդարձակ են, որ կարող են իրենց կապիտալիստներին տալ «ազգային աշխատանքի հովանաւորութիւն» և ձեռք բերել նպաստաւոր առևտրական դաշնագրեր, մինչդեռ բելգիական և շվեյցարական ներքին շուկաները այնքան չնչին են, որ հազիւ թէ պահպանողական մաքսերը նրանց համար ունենան զգալի նշանակութիւն: Բացի դրանից, այդ մաքսերը վատ հետևանք կարող են ունենալ այն մարդոց համար, որոնց յոյսը բացառապէս դրւած է արտահանութեան վերայ և որոնք ամբողջովին ենթարկւած են հարևանների քմահաճոյքին: Եթէ հունգարացիք և չեխերը այժմ մի տեսակ հիւանդոտ փութկոտութեամբ ձգտում են լայնացնել իրենց ազգային նահանգների սահմանները — դա գլխաւորապէս բա-

ցատրուում է նոցա տնտեսական դրութեամբ, որը դրել է նրանց առաջ արտերնատիւ — կամ դառնալ մեծ ազգ, կամ բոլորովին կորցնել իրենց տնտեսական, դրա հետ միասին և քաղաքական ազգագային կեանքը: Որքան որ շատ լինի Աւստրիայում չեխերէն խօսողները թիւը, այնքան աւելի շատ սպառողներ կ'ունենան չեխական ինդուստրիայի արդիւնքները: Որքան աւելի շատ լինեն չեխական դպրոցները, դատարանները և այնպիսի հիմնարկութիւնները, որտեղ գործածւեն չեխական լեզուն, այնքան աւելի մեծ շննս կ'ունենան չեխական բուրժուազիայի որդիքը այդ հիմնարկութիւններում պաշտօններ գտնել: Չնայելով այդ բոլորին, գերմանիզմին չեխերի կողմից ոչ մի վտանգ չի կարող սպառնալ, մինչև անգամ եթէ «գերմանական ազգային» կապիտալիստներին վերջ ի վերջոյ յաջողւի բոլոր գերմանացի բանւորներին փոխարինել սլաւօն բանւորներով, մի բան, որին նոքա ամեն կերպ աշխատում են հասնել: Ի ցոյց այլոց կրել գերմանիզմի դիմակը և երբեմն երբեմն շպառել կոպէկի ողորմութիւն որևէ գերմանական Schulverein-ին — ի հարկէ այնքան էլ վնասակար չէ կապիտալիստին, քան տալ բանւորին այնպիսի վարձ, որով գերմանացի բանւորը կարողանար պահպանել իր գոյութիւնը, դրա վրայ աւելացրէք և այն, որ առաջինը կարող է ծառայել իբրև արժան րէկլամ, իսկ երկրորդը ոչինչ: Բայց չ'նայելով այդ քաղաքակա-

նութեան, այժմ հազիւ թէ կարելի է լուրջ կերպով մտածել և ձգտել չեխական ազգութեան պահպանման: Որքան էլ արագութեամբ չ'զարգանայ չեխական ազգը, այնուամենայնիւ նրան հազիւ թէ յաջողւի ձեռք բերել այնքան խոշոր տնտեսական շրջան, որը, արդիւնաբերութեան ներկայ պայմաններում, այդ ուղղութեամբ տար նրան որևէ ինքնուրոյնութիւն: Կապիտալիզմը աւելի արագ է զարգանում, քան չեխական ազգը, հետևապէս վերջինս աւելի և աւելի մեծ կախումն պէտք է ստանայ հարևաններից և ամենից առաջ Գերմանիայից: Այսպէս թէ այնպէս, որքան աւելի է մեծանում չեխերէն խօսող մարդոց թիւը, այնքան աւելի են բազմանում չեխական դպրոցները, դատարանները և այլն. այնքան աւելի են մեծանում չեխական ինդուստրիայի և «մտաւոր պրօլետարիատի» ակընկալութիւնները: Բայց այդ ակընկալութիւնները այնքան աւելի լաւ գոյն են ընդունում, որքան աւելի է տարածւում նրանց մէջ գերմաներէնը: Մինչև հիմայ չեխերը գերմաներէնի այնքան էլ մեծ կարիք չէին զգում, որովհետև նրանց քաղաքացիների աւագ սերունդները բաւական չափով տիրապետում էին այդ լեզւին: Իսկ ստարո-չեխերը լաւ ընբռնելով կապիտալիզմի պահանջները միանգամայն գետակցում են գերմաներէնի անհրաժեշտութիւնը: Նոքա ձգտում են լայնացնել չեխական լեզւի սահմանները, բայց ոչ թէ դուրս մղելով գերմաներէնը: Միայն մլադօ-չե-

խերը, գիւղացիները և մանր բուրժուազիայի այդ ներկայացուցիչներն են գերմանացիները ֆանատիկ թշնամիները, որոնք գերմաներէն չ'գիտենալը համարում են ազգային առաքինութիւն: Այդ մարդոց համար, ի հարկէ, գերմաներէն գիտենալը տնտեսական անհրաժեշտութիւն չի ներկայացնում. բայց գիւղացիութիւնը և մանր բուրժուագեան իրենց լեզուի հետ միասին դատապարտւած են կորստի: Որքան աւելի գիւղացիները և մանր բուրժուազիան կ'մղեն յետին շարքերը, որքան աւելի կ'զարգանայ կապիտալիզմը, այնքան աւելի կ'փոքրանայ չեխերէնի և կ'մեծանայ, գերմաներէնի նշանակութիւնը: Չեխիայում գերմաներէնի տարածման դէմ բարձրացած ամեն մի պատնէշ վերջ ի վերջոյ կ'դառնայ նաև այդ երկրի տնտեսական զարգացման նոր խոչնդոտ: Իսկ չեխական ազգայնութեան զարգացման նպաստելը գեռ ևս չի նշանակում նպաստել և նրա տնտեսական զարգացման: ¹⁾ Յամենայն դէպս, չեխերը կարող են իրենց միտքարել ասելով—նոյն վիճակն է սպասում և միւս, մեզանից աւելի մեծ ազգերին: Խոշոր արդիւնաբերութեան արտադրող ոյժը աճում է մեծ արագութեամբ. դրա հետ միասին աճում է և այն ազգերի թիւը, որտեղ նա հանդիսանում

1) Գերմաներէնը համեմատաբար աւելի արագ կ'տարածւէր Չեխիայում, եթէ գերմանացիք ուժով չ'փաթաթէին չեխերի վրին իրենց լեզուն, որը անուում է ոչ թէ չեխերին օգնած լինելու համար, այլ նրանց տնտեսական շրջանը իրանց ձեռքը ձգելու նպատակով:

է արդիւնաբերութեան տիրապետող ձև: Այժմ արդէն իրար հետ մրցում են ոչ թէ մի 3—4 ազգեր, նոյն թւով շուկաների վերայ, ինչպէս ժամանակակից ազգայնութեան զարգացման սկզբնական շրջաններում, այլ բոլոր քաղաքակիրթ ազգերը այժմ դուրս են եկել կուլի սասպարէզ, նոքա բոլորն էլ կուռում են ամբողջ երկրագնդի շուկաների համար: Այդ կուռում մասնակցող մարդոց համար մի լեզու միայն գիտնալը գեռ շատ քիչ է: Ով աւելի շատ լեզուներ գիտէ, նա աւելի մեծ գրաւական ունի յաղթելու իր մի լեզւանի մրցակիցներին: Եթէ գերմանական արդիւնաբերութիւնը վերջին ժամանակներս այնքան մեծ յառաջադիմութիւն ունեցաւ համաշխարհային շուկայի վերայ, դա պէտք է վերագրել գլխաւորապէս գերմանացիները կօսմօպօլիտ ոգուն, որը յաճախ «նացիօնայիստների» կողմից ենթարկւում է խիստ յարձակումների: Գերմանացի վաճառականների մէջ աւելի է տարածւած օտար լեզուների գիտութիւնը, քան անգղիացի և ֆրանսիացի վաճառականների մէջ, որոնք մինչև հիմայ էլ կարծում են, թէ ամբողջ աշխարհը խօսում է նրանց լեզուով: Որքան աւելի են զարգանում միջազգային յարաբերութիւնները, այնքան աւելի մեծանում է այդ յարաբերութիւնների համաշխարհային միջոցի— ունիվերսալ լեզուի պահանջը: Այդ լեզուն ի հարկէ չի կարելի արւեստական կերպով ստեղծել: Միւս կողմից, մեր ասած պահանջը ոչ թէ ձրգ-

տում է մէկով էլ աւելայնել գոյութիւն ունեցող լեզուների թիւը, սակեղծելով մի նոր, կասկածելի արժանաւորութեանց լեզու, այլ կրճատել համաշխարհային յարաբերութիւնների համար անհրաժեշտ լեզուների թիւը: Վոլայիւր¹⁾ հազիւ թէ երբևիցէ դադարի պատմական, մի քանի ընտրեալների լեզու լինելուց: Աւելի հաւանական է, որ արդէն գոյութիւն ունեցող լեզուներից մէկը դառնայ ունիվերսալ: Մինչև անգամ հիմայ, որպէսզի լինել «կրթւած» և միջոց ունենալ մասնակցելու ժամանակակից տնտեսական և մտաւոր կեանքում, բացի մայրենի լեզւից անհրաժեշտ է զիտենալ և համաշխարհային լեզուներից գոնէ մէկը: Այդ անհրաժեշտութիւնը քանի զնայ այնքան աւելի կրմեծանայ, և ազգային լեզուները, համաշխարհային լեզւի վերաբերմամբ կ'բռնեն ճիշտ այն դիրքը, ինչ դիրք այժմ բռնած ունեն գաւառաբարբառները գրական լեզւի վերաբերմամբ: Նոքա աւելի և աւելի կ'սահմանափակեն ընտանեկան շրջանով և այստեղ վերջի վերջոյ կ'բռնեն հին պապական կահկարասիքի նման մի տեղ, որոնք թէև գործածութեան համար անպէտք են, բայց թանգ են գնահատում և պահում են մեծ խնամքով: Աւելի և աւելի կ'սկսեն տարածւել այն լեզուները, որոնք գործ են ածւում միջազգային յարաբերութիւնների խոշոր կենդրոններում՝ Լոնդոնում, Փարիզում, Նիւ-Եօրկում, Բերլինում: Ի հարկէ:

¹⁾ Հնարովի համաշխարհային լեզու:

այդ լեզուներից իւրաքանչիւրն իր հերթին դուրս կ'մղի միւսին—բայց թէ ի՞նչ յաջորդականութեամբ, այդ ոչ ոք չի կարող նախատեսել: Յամենայն դէպս այս կամ այն լեզւին յաղթութիւն տւողը կ'լինեն ոչ թէ նրա քերականական և հընչիւնական առաւելութիւնները, այլ տնտեսական պայմանները: Այժմս էլ մանր ազգերը անհրաժեշտութիւն են զգում դուրս գալ ազգային լեզւի սահմաններից և յարել մի ընդհանուր լեզւին ոչ թէ միայն տնտեսական յարաբերութիւնների մէջ, այլ և գրական ու գիտական կեանքում: Հունգարիայում, Բօհեմիայում, Սկանդինավիայոմ, Դանիայում, Հօլլանդիայում այժմս էլ ամեն մի նշանաւոր գիտական աշխատանք հրատարակում է ոչ թէ ազգային լեզուով, այլ գերմաներէն՝ կամ ֆրանսերէն լեզուով: Ազգային միտումները, անպայման յաճախ խանգարում են այդ բանը—բայց իհարկի վնաս դարգացման:

Ունիվերսալ լեզուն մի աւելի մեծ պահանջի սիմպտոմ է—մի պահանջի, որը ձգտում է միացնել մի տնտեսական շրջանի մէջ ժամանակակից բոլոր քաղաքակիրթ ազգերին և վերացնել բոլոր ազգային սահմանափակումները: Նախնական մանր համայնքները իրենք իրենց բաւարարութիւն էին տալիս, արդիւնաբերելով այն ամենը, ինչ հարկաւոր էր նրանց: Այդ միևնոյն երևոյթը նկատւում է և ժամանակակից ազգերի մէջ, նրանց գոյութեան սկզբնական շրջաններում:

Անկասկած արտաքին առևտուրն ևս իր հերթին նրանց զարգացման գորեղ խթաններէց մէկն էր, բայց թէ այդ առևտուրի ապրանքները միայն ճոխութեան իրերն էին—այն է թանկագին գործւածներ, մորթիներ, զարդարանքներ և այլն: Իսկ անհրաժեշտ պահանջների բաւարարութիւն տւող իրերի վերաբերմամբ ամեն մի ազգ ինքնորոյն տնտեսական շրջան էր: Այժմ այդ ամենը փոխւել են: Ճոխութեան առարկաները միջազգային առևտուրի մէջ միանգամայն տեղի են տւել ամենաանհրաժեշտ պահանջներին բաւարարութիւն տւող ապրանքների առաջ: Սրանից 50 տարի առաջ ոչ ոք չէր կարող թոյլ տալ, որ այդպիսի հսկայական չափեր կրնդունեն հացի, կենդանիների, փայտի, քարածուխի, մետաղի միջազգային առևտուրը: Ժամանակակից ոչ մի քաղաքակիրթ պետութիւն բացարձակապէս անկախ տնտեսական շրջան չի ներկայացնում: Առանձին ազգերը քանի գնում աւելի մօտենում են իրար, աւելի մեծանում է փոխադարձ շփումը ու յարաբերութիւնները, որոնք պահանջում են միացեալ, միջազգային կանոնաւորումն: Երբ 60-ական թւականների սկզբին Միացեալ-Նահանգներում ծագեց ազատագրական պատերազմ—իսկոյն և եթ դադարեց բամբակի արտահանութիւնը Անգղիայ: Անգղիայի բամբակագործութիւնը հում նիւթերի ահագին կարիք զգաց և բնականաբար առաջ եկաւ սարսափելի ճգնաժամ: Ներկայումս, իւրաքան-

չիւր պետութեան մէջ արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերը նոյնպիսի կախումն ունեն օտար երկրներից, որպիսի կախումն ունէր այն ժամանակ Անգղիայի բամբակէ արդիւնագործութիւնը: Պէտք է աչքի առաջ ունենալ և այն հանգամանքը, որ արդիւնաբերական պետութիւնների մեծ մասը կախումն ունի «արտասահմանից», որտեղից նոքա ստանում են ամենաանհրաժեշտ իրերը: Այդպիսի հանգամանքներում միջազգային յարաբերութիւնների իւրաքանչիւր ընդհատումը, որ ընդհանուր պատերազմի ժամանակ, այնպիսի մի ճրգնաժամ կարող է առաջ բերել, որի առաջ կ'նսեմանայ մինչև անգամ 1862 թ. բամբակագործութեան ճգնաժամը: Նա կարող է սնանկութեան հասցնել արդիւնաբերութեան ամբողջ ճիւղեր, և կ'ծնի այնպիսի մի սով, որի նմանը մեր սերունդը տեսած չի լինի:

Որքան աւելի մի պետութիւն տնտեսապէս կախումն է ստանում օտար երկիրներից, այնքան աւելի ընկնում է ներքին շուկաների նշանակութիւնը՝ արտաքին շուկաների հետ համեմատած: Այժմեան խոշոր արդիւնաբերութեան մէջ աշխատանքի արտադրութիւնը աւելի արագ է աճում, քան ազգի սպառողական կարողութիւնը: Արտաքին շուկայի լայնացնելը դառնում է առաջնակարգ պահանջ: Բայց շուկայի մեծանալը և լայնանալը աւելի դանդաղ է կատարւում, քան աշխատանքի արտադրութիւնը: Այդ պատճառով մենք

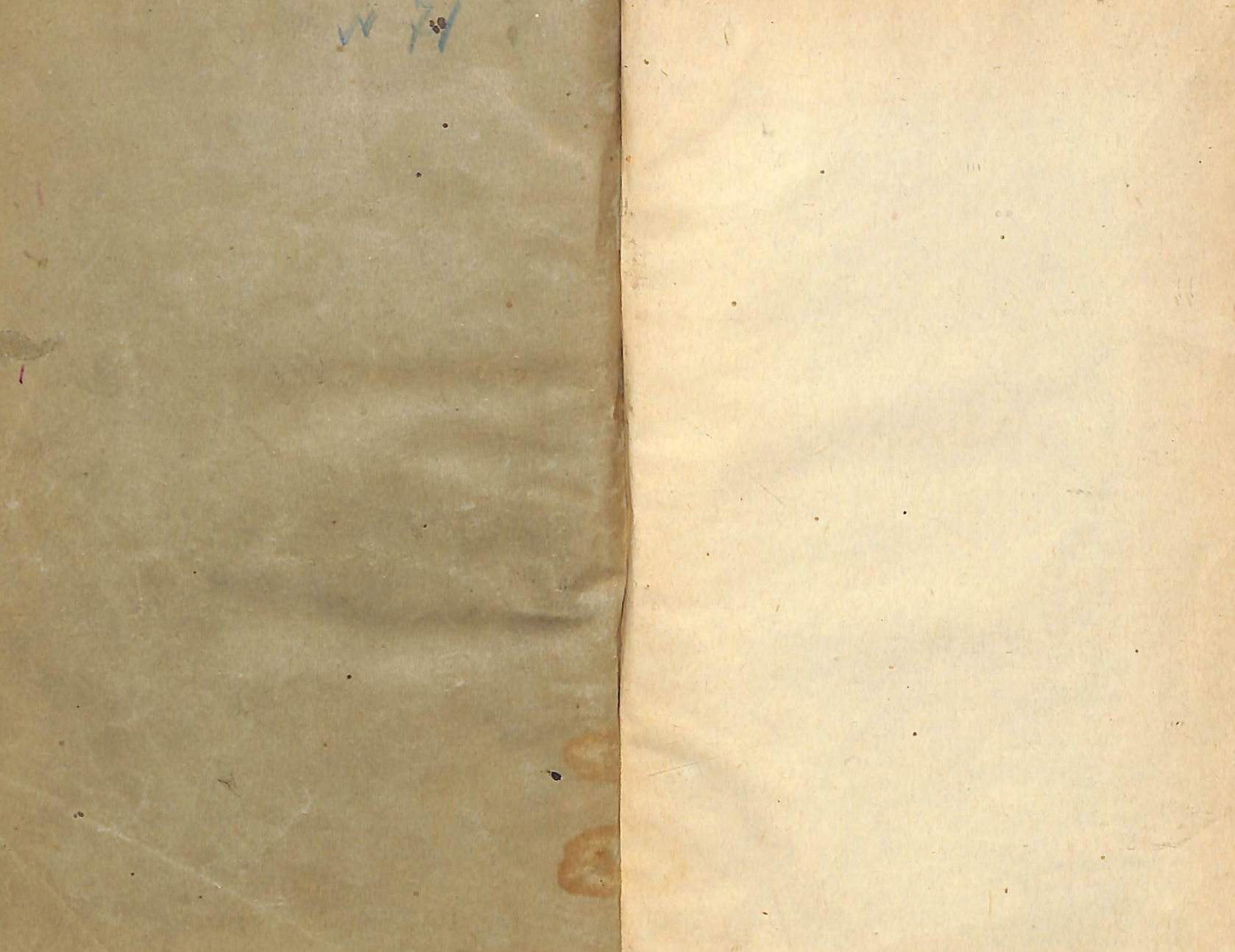
ապրում ենք միջազգային պարբերական գերար-
տադրութեան նախօրէին, որ տնտեսական զար-
գացման ամենամեծ խոչնդոտն է: Ազգային ձրգ-
տումները որքան որ մինչև հիմայ շահաւէտ էին,
նոյնքան այժմ դառնում են աւելի և աւելի ան-
օգուտ և մինչև անգամ վնասակար: Ազգային մի-
ութեան, ինքնուրոյնութեան և ուժեղացման ձրգ-
տումները այլ ևս անկարող են տալ ժամանակա-
կից խոշոր ինդուստրիային բաւականաչափ սպա-
ռումն: Արդիւնաբերութեան յետագայ զարգացման
համար այժմ անհրաժեշտ է նոր խթան. արտա-
քին և ներքին շուկաների վրայ տիրող մրցու-
թեան տեղը պէտք է բռնի արդիւնաբերութեան
միջազգային կանոնաւորումը: Այդ կանոնաւորու-
մը պէտք է լինի միջազգային, նախ, որովհետև
արդէն անհնար է որևէ ազգի արդիւնաբերու-
թեան ձևի մէջ մտցնել մի փոփոխութիւն, այն-
պէս որ այդ փոփոխութիւնը չ'ազգի միւսները
վրայ և երկրորդ — խոշոր արդիւնաբերութիւնը պա-
հանջում է մի այնպիսի տնտեսական շրջան,
որը ժամանակակից ազգերի սահմաններէից շատ
և շատ հեռու է գնում:

22-VIII-17

Վ Ե Ր Զ

??!!

W...

« Ազգային գրադարան

NL0194266

